

Елица МАНЕВА
elica.maneva@gmail.com

ОСВРТ НА АРХЕОЛОШКИТЕ ОСТАТОЦИ ОД СРЕДНОВЕКОВНИОТ ГРАД СКОПЈЕ – Локалитет *Кале* –

Клучни зборови: Скопско Кале, град – иврдина, средновековие, материјална култура.

Апстракт: После многу историски, лингвистички, ликовно-иконографски и геоморфолошки проучувања и теренски рекогносцирања на Скопско Кале, во текот на 1967-1968 и особено 2007-2013 година беа извршени побемни археолошки ископувања. Тие заедно со претходните истражувања дадоа појасна слика за градот Скопје: за неговата генеза, подеси и падови, значење во регионот, во одделни епохи и, пред сè, за неговата богата материјална култура.

На ова место, во фокусот на интересирање е средновековието (X-XIV век) со куси навлегувања во претходните, како и последовните континуитети во првите векови од османлиското владеење.

Во централното подрачје на современо Скопје, на левиот брег на Вардар, на ритчето *Кале* со надморска височина од 260 m, на плато од околу 2,3 ha, зачувани се археолошки структури од праисториски времиња во континуитет сè до нашето современе.¹ Меѓу најмаркантните се оние од средновековниот град.²

Плодната котлина опкружена со грамадни планини што изобилуваат со шуми, пасишта, дивеч и други ресурси, многубројни речни долини со притоки кои ги напојуваат водите на Вардар на релативно мали растојанија,³ како и погодните почвени, геоморфолошки и климатски карактеристики се причина повеќе за ползувањето на овој терен со милениуми.

¹ Митревски, Д. 2016, 23, 51, сл. 19.

² Манева, Е. 2019, 327-470.

³ Лилчиќ-Адамс, В. 2019, 108-109, 293.

Сл. 1 План на Скопско Кале (според Д. Митревски)

Лоциран на најфреквентната комуникација поврзана со вардарската долина и со оние на околните притоки, со сите наведени погодности за живот, но најчесто и заради нив, овој простор бил многупати изложен на инвазии на алогени популации, на војни, освојувања, пустошења и падови во неговото битисување.

Ако на тоа се додадат и забележаните, катастрофални тектонски⁴ и други катаклизми,⁵ континуираната употреба и надслојувањата од подо-

⁴ Скопскиот регион доживеа три разорни земјотреси забележани и во историските извори. Тоа се оној од 518, потоа од 1555 и 1963 година.

⁵ Скопје било опожарено во 1689 година од австри-

Сл. 2а-в Римски фибули – крај на III-IV век

цнежните фази на живеење со неминовната деструкција и ренивелизација на постарите слоеви, нема да нè изненади фрагилноста и нецеловитоста на археолошките остатоци од културните стратуми евидентирани на ова тло.

Научниот интерес за *Скопско Кале* се интензивирал со истражувањата во последните децении на XIX век,⁶ преку бројните соопштенија и студии од учените во првата половина на XX век (и подоцна)⁷ сè до првичните, археолошки ископувања во 1953⁸ и 1967/68⁹, за да кулминираат и многукратно да се збогатат со систематските археолошки истражувања во периодот 2007-2013 година.¹⁰ На последново се надоврзаа и музеолошките презентации, проектите за конзервација, теренска одржливост и публикувањето.¹¹

ската војска на чие чело бил генералот Пиколомини, а последиците од тоа биле многу далекусежни. Стојановски, А. 1989, 206-209; Матковски, А. 1991, 654-668.

⁶ Evans, A. J. 1885, 79-167.

⁷ Хаџи Васиљевиќ, Ј. 1930; Грујиќ, Р. М. 1935; 45-77; Петров, К. 1958, 229-231; Idem., 1969, 157-174; Idem., 1971, 287-294; Idem., 1975, 75-94; Idem., 1998, 86-111; Дероко, А. 1971, 3-16; Винчиќ, Т. 1971, 29-40; Антољак, С. 1985, 809-830; Бабиќ, Б. Микулчиќ, И. 1983; Микулчиќ, И. 1982, 119-127; Idem., 1996, 298-309; Томоски, Т. 1999; Бошкоски, М. 2009; Митревски, Д. 2007; Idem., 2010; Idem., 2016; Idem., 2019; Лилчиќ-Адамс, В. 2019, 119-329; Манева, Е. 2019, 327-470etc.

⁸ Митревски, Д. 2016, 9, п. 2.

⁹ Бабиќ, Б. Микулчиќ, И. 1983; Бабиќ, В. 2008, 917-941; Микулчиќ, И. 1982, 119-127; Idem., 1996, 298-309.

¹⁰ Митревски, Д. 2007; Id. 2010; Id. 2016.

¹¹ Авторите Д. Митревски, В. Лилчиќ-Адамс, Е.

Сл. 3 Римска монета од времето на Антонините

Согледувајќи ги резултатите од археолошките ископувања на околу 90% од просторот на *Скопско Кале*, Драги Митревски, раководителот на последните, најопсежни работи на локалитетот, ја систематизираше целокупната стратиграфска слика делејќи ја во етапи од I-X од коишто секоја содржи повеќе фази и подфази.¹² Сл.1 Притоа, средновековието е опфатено со етапите VI и VII. Во VI стратум спаѓаат: времето на византиската доминација, вклучително и на Самуиловата држава, но и на поголемиот дел од немирниот, компликуван и турбулентен XIII век.¹³ Со освојувањата на Скопје и околните подрачја од страна на кралот Милутин во 1282 година почнува VII етапа со владеењето на српската династија на Немањичевците и последовните самостојни господари, сè до османлиските освојувања на областите и градовите во Македонија и конечно падот на Скопје од војските на Лигит-паша на почетокот од 1392 година.¹⁴

Манева и Е. Димитрова, во 2019, во издание на Филозофскиот факултет – Скопје (ed. Ратко Дуев) ја издадоа публикацијата „Скопје, 8 милениуми живот, култура, творештво...“ каде што се сместени сите позначајни археолошки и уметнички дострели во Скопје и околните простор. За увидот во средновековниот археолошки материјал ископан на *Кале* во периодот 2007-2013 година, особена благодарност му должам на раководителот на ископувањата проф. Драги Митревски.

¹² Митревски, Д. 2016, 23, 51, 19.

¹³ Бошкоски, М. 2009, 103-190.

¹⁴ Ibid., 191-273.

Сл. 4 Исак II Ангел (1185-1199)

Сл. 5 Лоренцо Тиетроло (1268-1274/5)

Основниот стожер на ова место, околу кој се презентира освртот за средновековниот град Скопје, се археолошките показатели од материјалната култура. Но неизбежно е, притоа, во одделни сегменти тоа да се поткрепува со релевантни, историски, ликовни, лингвистички, дури и етнографски извори, како и со одделни резултати од методите на други науки, вклучително и на природните.

Со етимолошката анализа на топонимот *Скопје* и неговата релација со античкиот *Scupi* на најнепосреден начин се согледува историската, но и многу подлабока, функционална релација меѓу овие две градски дестинации од различни временски периоди.

Стјепан Антољак исцрпно го проучил овој проблем набројувајќи ги сите релевантни аналогии со заедничкиот корен на името на античкиот град *Scupi* на средновековниот и подоцнежен топоним на Скопје, консултирајќи ги забележаните варијанти во пишуваните грчки, латински, словенски и подоцнежни извори од други јазични провениенции. Како еден од највпечатливите примери за трансформацијата на античкиот во средновековен термин може да се посочи терминот *Σκόλος* забележан во списите на Стефан Византиски и покрај контроверзите околу неговата датација.¹⁵

¹⁵ Антољак. С. 1985,810.

Сл. 6 Андроник Палеолог (1282-1328)

Сл. 7 Цар Душан (1346-1355)

Зборот *skopos* според опсежната анализа на Петар Хр. Илиевски означува во основа „чувар, стража“ односно „истакнато доминантно место“ од коешто се набљудува надалеку. Со тоа се добива и „тополизираниот апелатив“ – *skopia* (σκολιά) со значење на стражарница.¹⁶ Се чини дека тоа е најадекватното толкување на овој термин од сите досега предложени во науката.¹⁷

Тоа е егзактна потврда за тезата дека урнисаниот, антички град Скупи, после сите гибелни кризи, особено по катастрофалниот земјотрес од 518 година, како и по варварските наезди,¹⁸ се „поместува“ источно на 5-6 km низводно по Вардар, на локацијата *Кале*,¹⁹ заедно со изведенката од топонимот, но и со значењето на најмаркантен град на овие простори и во следните векови.²⁰

Ископувањата на *Скопско Кале* уште повеќе го афирмираат ова мислење со тоа што се покажува дека во античко време оваа локација, веројатно била војнички логор-каструм или стражарница, како дел од одбранбениот систем што ја чувал античката метропола *Colonia Flavia Scupinorum*. Тоа, впрочем, го потврдуваат и наодите на 40-тина монети од *Кале*, почнувајќи од онаа на императорот Нерон (54-68) до Јустин II (565-578), неколкуте, антички фибули – дел од опремата на воини-

¹⁶ Името Скупи, од неколку поранешни истражувачи се доведувало во врска со зборовите: „стреи, засолништа, шупи“ – (Paparazoglu, F. 1969, 192, n. 20.). Ова мислење го прифаќа и И. Микулчиќ. (Микулчиќ, И. 1982, 36), макар што последните етимолошки истражувања сè повеќе го отфрлаат.

¹⁷ Илиевски, Хр. П. 1988, 19-23; Конески, Б. 1991, 9.

¹⁸ Ончевска-Тодоровска, М. 2014, 28-42.

¹⁹ Манева, Е. 2019, 322, сл. 4.

²⁰ Оболенски, Д. 2002, 9.

Сл. 8 Дено со монети: 46 златни, 77 сребрени (Крај на XIII век)

те,²¹ деловите од антички надгробни споменици (можеби и сполии од Скупи?),²² но и податоците за остатоци од околните римски некрополи,²³ како и отсуството на позабележителни, населбински обележја во движниот и недвижен, археолошки материјал. Тоа се аргументи во прилог на идејата за војничко присуство на овој терен во античкиот период од I до VI век.²⁴ Сл. 2, 3

По вековниот нумизматички хијатус кој, патем речено може да биде резултат на многу чинители, најстарите монети од средновековниот период на *Скопско Кале* припаѓаат на Лав VI (886-912).

Потоа следуваат огромен број средновековни серии, почнувајќи од византиските ковања на Константин VII (913-957), Роман I Лакапин (924-944), Јован I Цимискиј (969-976), Василиј II (976-1025), речиси сите последовни емисии од

²¹ Манева, Е. 2019, 371, сл. 69а-с.

²² Лилчиќ-Адамс, В. 2019, 132.

²³ Enciclopedia, JAZU, Том 4, 2016.

²⁴ Манева, Е. 2019, 47.

Сл. 9 Независно ковање на град Скопје
(Крај на XIV век)

Сл. 10 Османлиски златник од Скопската монетоковница

Византија, како и од венецијанските, бугарските и особено српски монети и оние на самостојните господари, меѓу кои и на Димитрија Волкашин (1365-1371), кои владееле со овој простор во втората половина на XIV век. Сл. 4 – Сл. 7

Покрај единечни, најдени се и групни, наоди, делумно познати и на пошироката јавност.²⁵ Сл. 8

Последниот самостоен владетел на Скопје по заземањето на градот од Кралот Марко (1371-1377) бил Вук Бранковиќ (1377-1392). Тој имал огромна монетарна продукција. Меѓу другото, од 1380-1392 во Скопје (како и во Призрен и под ингеренции на патријархот) биле ковани самостојни монети. На скопските примероци има легенда со името на градот.²⁶ Сл. 9

Несомнено, оваа традиција била почитувана од Османлиите, така што покрај очигледниот висок статус што го имал градот, во 1471 година било организирано и монетоковање. Истото, со сите подеми и падови функционираше до 1640 година кога престанале со работа и многу други монетоковачници. За одбележување е дека работил-

²⁵ За увидот на нумизматичките наоди од Скопско Кале и можноста дел од нив да публикувам, му благодарам на м-р Трајан Зафировски, кустос во нумизматичкото одделение во Археолошкиот музеј – Скопје.

²⁶ Иванишевиќ, В, 2001, 151, 284, Т, 40, 1, 2.

Сл. 11 Бедемско платно со две видливи фази на градење

Сл. 12 Бедем со видливи антички спомени во ѕидаријата

ницата – *тарпана* била лоцирана јужно од Кале, во близина на Даут-Пашиниот амам, наспроти денешната црква Св. Димитрија.²⁷ Сл. 10

Во оваа хронолошка рамка која се базира на нумизматичките наоди, донекаде може да се вклопи и временската припадност на најкорпулентните, но и најфрагилни остатоци – на состојбата на градските бедеми. Сл. 11 – Сл. 17

Во таа смисла индикативна е и анализата на Константин Петров кој утврдил дека не само опусот туку и дебелината во одделни делови на ѕидните изнесува 266cm, односно 9 римски стопи ($\pm 5cm$) и дека потоа врз нив биле подигани средновековните крепости на градот.²⁸ На одделни позиции забележани се и други дебелини на бедемите: 2,80 m, но и 4,20 m!²⁹ Сл. 11 – Сл. 14

Историските извори со многу детали ги опишуваат настаните во градот Скопје пред, за време и после падот на Самуиловата држава. Археолошките опсервации во тој поглед се насочени кон длабоките ровови широки околу 10 m од се-

²⁷ Ѓоргиев, Д., Николова, Д. 2008, 53; Манева, Е. 2013, 1987-1988.

²⁸ Петров, К. 1958, 230, 231.

²⁹ Митревски, Д. 2007, 17, 18.

Сл. 13 Кружна кула со оплата од траветин

Сл. 15 Источна порта – реконструкција

Сл. 14 Кружна кула и дел од бедемот од времето на Комнинитае

Сл. 16 Јужна порта – реконструкција

верната страна на бедемите, како една од пречките при непријателските напади. Имено, тие се припишуваат на т.н. *деми* од Самуиловото време забележани на други локалитети, во клисурите и рововите со дополнително додавање на дрвени палисади – погодни за заседи.³⁰

Сосема е оправдана претпоставката дека во големите воени дејствија што се случувале на овие простори не било можно од темел да се подигнале бројните градови и тврдини што во време на Самуиловата држава, како и за време на востанијата во XI век се споменуваат во историските извори.³¹

Во 1018 година Скопје станал важен византиски центар, седиште на катепанат (на чело со катепан, подоцна на дукс), што било адекватно со тематски управник. Освен тоа, Скопје бил и значаен епископски центар под јуридикција на Охридската архиепископија.³²

³⁰ Ružak, Z. 2016, 23; Манева, Е. 2018,², 75-90.

³¹ Бошкоски, М. 2009, 103-125.

³² Во апсидата на катедралната црква Св. Ахил во Мала Преспа, на островот Аил, од Самуилово време, меѓу 14 епархии наведена е и Скопската која имала ранг на првостепена. За разлика од второ и третостепените,

Сето тоа би било невозможно ако тука не постоела јака тврдина и, секако, постари, антички остатоци со соодветна патна и друга инфраструктура.

Иван Микулчиќ е на мислење дека во VI век, за време на Јустинијановата градежна активност на *Кале* било подигнато „многу силно обидие (280 x 110 m или 2,3 ha)“ кое било делумно зачувано и обновувано во X-XI сè до XVII-XVIII век. Според него, на зачуваната основа од античкото јадро, во средновековието на места сидините биле површински обложувани со зеленикави, травертински блокови и со мноштво римски спои од Скупи, коишто биле наредени во карактеристичен слог и поврзани со розов, хоросан малтер.³³ Сл. 1, Сл. 13, Сл. 14

Заради монументалноста, зачуваните делови од овој бедем и од кулите, од истражувачите се нарекуваат „киклопски“, односно се третираат како „комненовски“.³⁴ Последново атрибуирање е оправдано, нè само како време на реновација туку и како период на нивното најактивно функцио-

ните, таа имала 40 клирици и 30-40 парици – прислужници. Снџаров, И. 1924, Том. I, Софија, 62.

³³ Микулчиќ, И. 1966, 298-301, сл. 139, 140.

³⁴ Митревски, Д. 2007, 16.

Сл. 17 Гравура на Скопје XVII век

Сл. 18 Акведукт Визбегово – Скопје

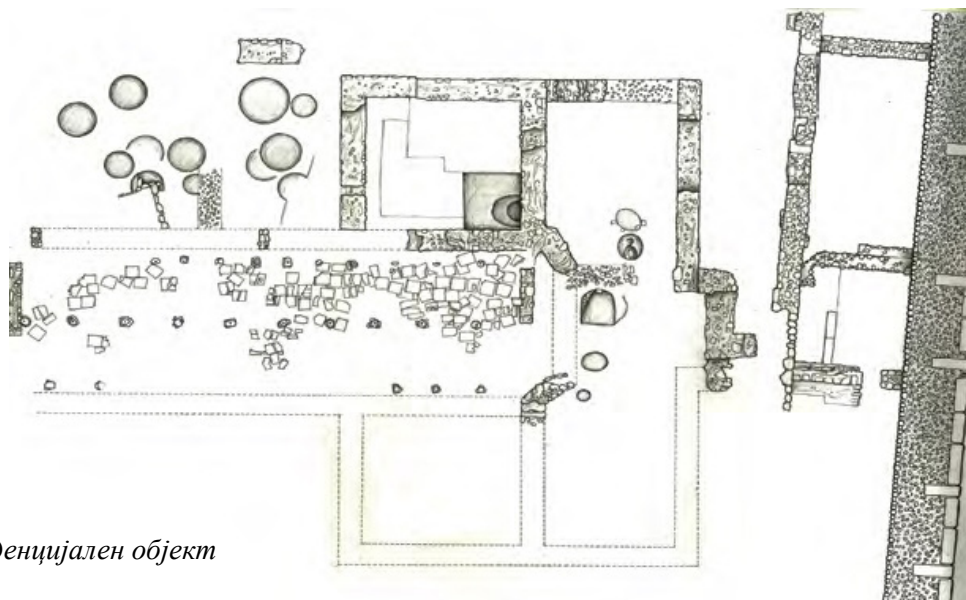
нирање. Како потврда на тоа може да послужат мноштвото монети откриени при финото чистење на неговите површински платна. Имено, во таа постапка биле најдени многу примероци од емисиите ковани за време на Алексиј I (1081-1118) и Јован II Комнин (1118-1143). Меѓутоа, при ископувањата на овие делови биле забележани дури седум, временски, различни насилни уривања и дополнителни доградби.³⁵

Патописецот Евлија Челеби, многу подоцна во 1660 година, при посетата на Скопје (Üsküp османлиско-турска транскрипција) дава драго-

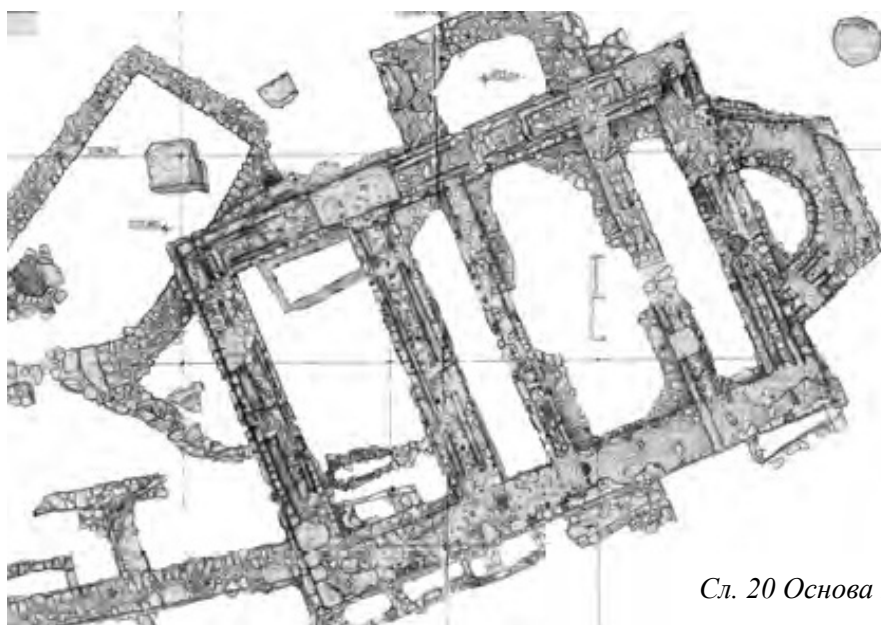
цени податоци за градот. За крепоста вели дека е силна и цврста со „двократни бедеми“, веројатно, вклучувајќи ги и постсредновековните. Сл. 1 Градската порта и бедемите, според него биле изсидани „со делкан камен што болскоти како да е политираан“.³⁶ Во источниот бедем е откриен натпис од 1700 година во кој се споменува обнова на *Калето*. Тоа подразбирало и изградба на голем обид – предид пред Источниот и Јужниот бедем со нови кули, пушкарници, нов влез на запад и главен пристап низ стариот источен премин кон

³⁵ Манева, Е. 2019, 376.

³⁶ Митревски, А. 1991, 403.

Сл. 19 Основа на резиденцијален објект

Сл. 20 Основа на крстообразна црква

чаршијата. Притоа, Јужната порта го изгубила значењето.³⁷ Сл. 15, Сл. 16

Со османлиските освојувања, средновековните тврдини станувале воени касарни. Но за разлика од многуте напуштени и пропаднати закрепени места во внатрешноста, скопската останала активна соодвесно со стратешката позиција и потребите за освојувачките походи на север. Во неа во овој период се наоѓале „околу сто војнички куќи, магацини со жито и склад со муниција... и малку топови...“, во варошот имало „10 060 прекрасни куќи...“, „...од цврст материјал...“, а во чаршијата „...2 150 дуќани...“.³⁸ Градот бил седиште на административна единица – *санџак*, на чело со *санџак*

бег кој можел да смета на војска од 5 000 души, како и на *краиште* – воена база *сокраишки војвода* или *учбег* задолжен за натамошни освојувачки походи. Ваквиот статус во голема мера се должел и на рангот што го имал во претходниот период. Наведената слика за градот и животот во него и покрај големиот земјотрес од 1555 година го покажува, нè само неговото значење, туку фрла и своевидна светлина врз состојбите на претходните епохи, покрај другото и во археолошки контекст.

Надолната линија во развитокот на градот, покрај онаа на општата криза што почнала да ја разјудува Османлиската држава, се случила по катаклизматичното опожарување во 1689 година од австриската воена инвазија на чело со генералот Пиколомини.³⁹

³⁷ Митревски, Д. 2007, 32-34.

³⁸ Матковски, А. 1991, 406-409.

³⁹ Стојановски, А. 1989, 207-208.

Сл. 21 Дел од средновековни печати – були

Општествено-економските, демографските, здравствените и други премрежја што следувале потоа, оставале трајни и ненадминливи последици врз градот и неговата околина.⁴⁰

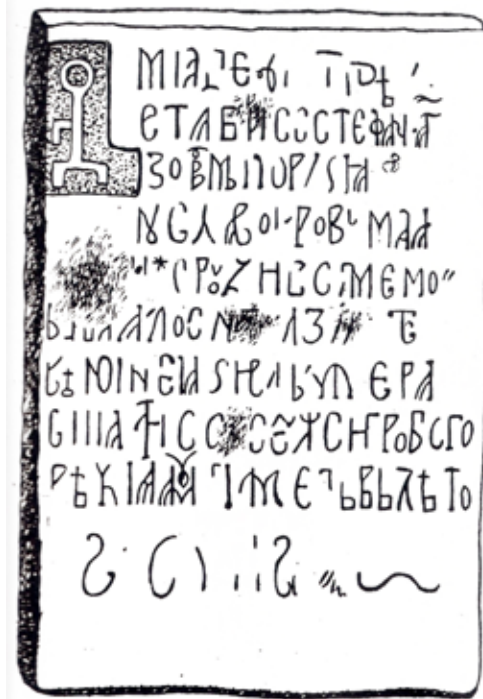
Навраќајќи се во периодот на раното средновековие на Скопје, односно на најраните забележани населбински остатоци, интересно е дека во првичните теренски извештаи се споменуваат објекти за домување од типот на колиби-земјанки на просторот „пред *Кружната кула*“ датирани во IX-X век.⁴¹

Со истражувањата во 2007 година долж надворешниот дел од јужниот бедем на „...Самуиловата крепост...“ биле откриени: „...дрвени градби со отпадни јами, огништа, печки и металургиска активност...“. Се смета дека тоа биле, главно, војнички објекти: „...магацини, работилници – ковачници за поправка на оружје...“ кои биле поврзани со внатрешноста на тврдината.⁴² На овие позиции, внатре до бедемот, биле откриени и гробови, како и стратум датирани со монети од X-XI век, но и со движни наоди од оружје (секири, стрели,

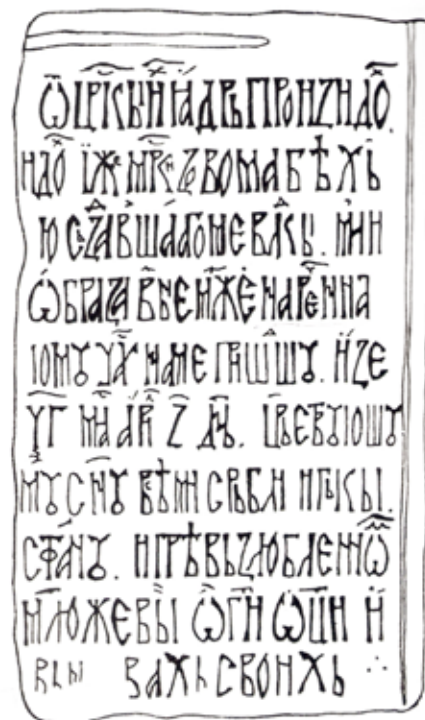
⁴⁰ Стојановски, А. 1989, 206-209, 220-221; Хаџи Василевиќ, Ј. 1930, 40.

⁴¹ Петров, К. 1975, 75-76; Микулчиќ, И. 1982, 121.

⁴² Митревски, Д. 2007, 29.

Сл. 22 Надгробна плоча на Стефан Порќа (1318)

Сл. 23 Надгробна плоча на Марија Палеологина (1355)

керамика итн.) кои ја потврдуваат улогата на значаен каструм, односно важен воен пункт во централните делови на Самуиловата држава.

Византиската доминација од 1018 година до 1203, само една година пред падот на Константинопол од Крстоносците и распарчувањето на Византија во 1204, се смета за една од релативно најпросперитетните етапи во животот на градот

Сл. 24 Позлатен пехар за причесна

Сл. 25 Сребрен пехар за причесна

Сл. 24а Натпис на ободот од пехарот

и покрај темните петна (востанија, пробиви на азиски народи, нормански – крстоносни освојувања, богомилски – еретички и парични – економски кризи итн.).⁴³

Археолошките показатели за тоа се мошне децидни. Особено е впечатливо заземањето на аголната, *Кружна кула* во чиј најмлад, изурнат слој била најдена монета на Алексј III Ангел (1195-1203) како *terminus post quem*. Имено, во 1203 година градот бил освоен од Калојан, при што страдала *Кулата* во која живеел градскиот заповедник – кефалија. Како *затворена*

археолошка целина таа е важен стратиграфски показател за благосостојбата на животот во оваа епоха. Внатрешноста ѝ била живописна,⁴⁴ додека движните наоди, особено трпезната керамика од крајот на XII век има Константинополска провениенција.⁴⁵ Сл. 85а-г, Сл. 86аб

По смртта на Калојан во 1207 година почнале вртоглавите промени во владеењето на овие простори. До 2014 година Скопје било во склоп на териториите на Стрез, независниот господар на Просек, потоа под српска власт, па под епирска доминација (1218-1230). По битката на Кло-

⁴³ Бошковски, М. 2009, 126-162.

⁴⁴ Микулчиќ, И. 1996, 302.

⁴⁵ Babić, B. 2008, 917-941.

Сл. 26 Бакарен, црковен сад

Сл. 27 Лажичка за причесна

котница, во 1230 до 1246 година овие области биле заземени од бугарскиот цар Иван Асен II. Следуваат освојувањата од Никејското Царство, куси владеења од други, околни државни формации, обновување на византиската доминација под Палеолозите во 1261 година и по неколку повремени упади, конечно доаѓа до вековното српско владеење со освојувањата на кралот Милутин во 1282 година.⁴⁶ Со тоа, за време на Немањичевската династија, Скопје станува политички, културен, економски центар, како и престолнина на најсилната средновековна држава на овие простори во наведениот период.⁴⁷ Во 1346 година овде е конечно крунисан и цар Душан во Катедралната црква посветена на Богородица Троеручица.⁴⁸ Заради статусот на царска престолнина, Скопската епископија со тоа добила ранг на митрополија и првостројна архиепископија.

Големиот просперитет на Скопје во овој период се гледа и во градителската дејност. Бедемите биле обновени со извесно проширување во северозападниот дел, додека влезот на јужната порта бил обновен, а на источната страна била подигната голема, четириаголна кула.⁴⁹

На падините на *Кале* се протегале големи подградија, особено источното, заштитени со ѕидини.

Од известувањата на големиот византиски логотет Теодор Метохит, кој посредувајќи околу женидбата на кралот Милутин со малата византиска принцеза Симонида, се знае дека повеќепати

ги обиколил овие области. При престојот во 1299 година тој кажува дека покрај *Горниот* имало и *Долен Град* ограден со бедеми. Покрај кулите (*Водена и Кружна пирга*), *Големата порта*, палатите, дворците, црквите и други зданија, Метохит го споменува и мостот на Вардар, но без попрецизни податоци за изгледот.⁵⁰ Евлија Челеби опишувајќи го мостот на Вардар (со 14 сводови) ја споменува и неговата реставрација во 1579 година, додека неговата изградба (без аргументи) ја припишува на султанот Мехмед Освојувачот (1451-1481).⁵¹ Сл. 17

Што се однесува до акведуктот кај Визбегово – скопско кој функционираше во османлиското време и подоцна снабдувајќи ги со вода бројните јавни амами низ градот (Челеби, споменува постоење и на 1060 куќни бањи!)⁵², според анализите на постоечката надземна конструкција, односно димензиите на градежниот материјал, К. Петров заклучил дека во оваа форма тој потекнува од XVI век.⁵³ И. Микулчиќ во него ја препознава прочуената водоводна градба од VI век, од времето на Јустинијан.⁵⁴ Сл. 18

Со ископувањата во 2007-2013 година, на просторот на *Горниот град* се најдени темелни траги од солидно градени средновековни, јавни објекти, како и делови од маркантна палата со придружни, помошни простории, како резиденцијален комплекс.⁵⁵ Сл. 19

⁴⁶ Бошковски, М. 2009, 191-210.

⁴⁷ Ibid., 211-231.

⁴⁸ Манева, Е. 2017,², 157-165.

⁴⁹ Митревски, Д. 2007, 28.

⁵⁰ Манева, Е. 2019, 379-380.

⁵¹ Матковски, А. 1991, 409, 410, п. 56.

⁵² Ibid., 408.

⁵³ Петров, К. 1998, 86-111.

⁵⁴ Микулчиќ, И. 1996, 300.

⁵⁵ Манева, Е. 2019, 378, 379, сл. 87.

Сл. 28 Претстава на Св. Димитрија на коскена подлога

Сл. 29 Фрагмент од дрвена иконка на Исус Христос

Интересна е забелешката од Хоматијан дека во Скопје и во некои велмошки, луксузни куќи имало параклиси во дворовите.

Со оглед на подоцнежните пренамени на овој простор наведените градби, како и резиденцијалниот комплекс претрпеле големи оштетувања, додека еден голем дел бил прекриен со јами за експлоатација на глина. Потоа вкопаните дупки служеле како депонии за отпад од околните металургиски и грнчарски работилници и за други отфрлени предмети од секојдневниот живот.⁵⁶

Кон крајот на XIII век, веројатно била изградена и *Крстообразната црква* која е зачувана во темели. Сл. 20 Таа е лоцирана на најдоминантното плато во југоисточниот агол од *Калето* и била опкружена со придружни објекти: конаци, административни, економски и станбени градби, работилници, водоводен и одвоен канал, чешма и заштитен ѕид со влез од западната страна.⁵⁷

Во градежниот шут на црквата се откриени и остатоци од фреско-живопис кој може да се датира во XIII-XIV век.⁵⁸

Недалеку од *Јужната порта* и бедемот, во близина на разурнатата црква, биле најдени голем број оловни печати – пломби со што се навестува и постоење на црквено-административен центар.⁵⁹ Сл. 21

Со градењето на османлиското обѕидие „била пресечена и до половина уништена христијанската црква“.⁶⁰

Сл. 30 Сребрена оплата од ореолот на Богородица

Сл. 31 Ампула за свето миро

Околу крстообразната црква во 2007 година била откриена некропола со 200 гроба која сè уште не е публикувана. Познато е само дека меѓу гробните наоди имало бронзен и сребрен накит, монети од XIII-XIV век, како и една секундарно употребена надгробна плоча со старословенски натпис од 1281 година во кој се споменува името Влатко, веројатно значајна личност од градскиот патрицијат.⁶¹ Покрај тоа, од *Кале* и околината по-

⁵⁶ Митревски, Д. 2007, 32.

⁵⁷ Митревски, Д. 2007, 26; Idem, 2015, план 6, 10, сл. 48, 49.

⁵⁸ Митревски, Д. 2007, 28, 29.

⁵⁹ Mihajlovski, R. 2012, 145-158.

⁶⁰ Петров, К. 1975, 75-94; Лакалиска, С. 2004, 72-80.

⁶¹ Митревски, Д. 2007, 30.

Сл. 32 Реликвијар од бронза – реверс

Сл. 33 Реликвијар од бронза – реверс

Сл. 34 Реликвијар од бронза – реверс

текнуваат уште две надгробни плочи. Едната е на заповедникот на тврдината по име Стефан Порќа (со прикажан клуч во горниот агол), датирана во 1318 година. Сл. 22 Другата плоча била откриена во кругот на денешната црква Св. Димитрија, јужно од Скопско Кале. Таа е датирана во 1355 година и припаѓала на исклучителната личност, на Мари Палеологина.⁶² Сл. 23

Некропола од средниот век е лоцирана и во подножјето на населбата Гази Баба.⁶³

И во дворот на денешната скопска црква Св. Спас, при земјени работи се откриени средновековни гробови кои сè уште не се публикувани.⁶⁴

Поединечни гробови се најдени под многу голем ерозивен нанос и во старата Скопска чаршија.⁶⁵ Сл. 69

Во врска со оваа проблематика се наметнува и прашањето за сакралните христијански градби и нивната местоположба. Притоа се забележува дека на подрачјето на Кале и неговата непосредна околина тие може да се идентификуваат само преку пишуваните извори, грамотите и зачуваните народни преданија,⁶⁶ додека во поширокото подрачје се зачувани повеќе цркви и манастири кои претставуваат значајни споменици на културата чии градителски, стилски, ликовни и иконографски карактеристики претставуваат дел од светското културно наследство.⁶⁷

Сл. 35аб Двострано зачуван реликвијар

За сјајот на средновековните, христијански центри говорат и движните археолошки артефакти откриени во Скопско Кале и околината.

Со ископувањата во 1967 година, покрај јужниот бедем и раскопаните остатоци од црквата посветена на Богородица⁶⁸ беше откриено депо со скапоцени предмети. Тоа се состоело од позлатен пехар Сл. 24 во кој биле засолнати: дел од сребрен опков од икона на Богородица Сл. 30 и ампула-евлогија.⁶⁹ За разлика од еврилогијата, останатите два наода се многупати публикувани. Притоа, десната половина од богородичиниот ореол од сребрен, позлатен лим, судејќи по зачуваната сигнатура МР, декорацијата од флорни мотиви и контекстот на наоѓање, без сомнение се датира во XII век. Ситните перфорации покрај зачуваните рабови го покажуваат начинот на кој била прицврстена за дрвената подлога на иконата.⁷⁰ Сл. 30

⁶² Манева, Е. 2019, 380; Ead., 2005, cat. no. 22ab.

⁶³ Enciclopedia JAZU, Том 4, 216.

⁶⁴ Петров, К., 1969, 157-174; Idem., 1975, 78-81.

⁶⁵ Алексова, Б. 1956, 1-11.

⁶⁶ Cf. n. 64.

⁶⁷ Димитрова, Е. 2019, 473-631.

⁶⁸ Лакалиска, С. 2004, 72-80.

⁶⁹ Микулчиќ, И. 1982, 125.

⁷⁰ Лакалиска, С. 2004, 72-80.

Сл. 36 Сребрена оплата од крст

Сл. 37 Процесиски, железен крст

Сл. 38 Оловен крст – приврзок

Сребрениот, позлатен пехар за причесна од наведеното депо претставува еден од најлуксузните, најзначајните и најдобро зачуваните предмети откриени на *Кале*. Тој ѝ е добро познат на стручната и пошироката јавност, често презентираан и музеолошки и во стручната литература.⁷¹ Сл. 24, 24а Неговата декорација е многузачна, комплексна како и севкупниот изглед, дополнет и со натпис. Страничните дршки во вид на машки, брадести глави, релјефно изработени, се прилепени за корпусот со срцевидни тела декорирани во техника на клеточен емајл изработен со контури од златна жичка и полнежи од сина, црвена, тиркизна и кафена стаклена паста. Евхаристичниот мотив на телата – срца (средишта на животот и крвта) е илустрација на Псалмот 41:1, но поставен во спротивна насока од реципиентот на пехарот. Прикажаните води од фланкираната фонтана, на тој начин „се влеваат“ кон ликовите на дршките. Евхаристичната порака со тоа е предадена на мошне луциден начин. И уште повеќе, телата-срца се зацврстени за пехарот со крупни „крв“ – црвени алмандини и стаклена паста во истата боја.⁷²

Аплицираниот натпис врз ободот со грчки текст, исто така, одамна е интерпретиран, со тоа што името на дародавецот се толкуваше како *Адрианос Палтеас*. Меѓутоа, од убедливата, палеографска анализа на Андреас Роби се согледува

Сл. 39аb Калап од варовник за накит и крстови

дека презимето на наведената личност било *Плантеас*. Ова семејно име во првата половина на XII век се среќава кај личноста *Антониос Плантеас*, на богородична икона од трезорот *Сан Марко* во Венеција, како и во колекцијата *Зако* од истото време, во која *Адрианос Плантеас* ја моли Богородица за заштита.⁷³

Земајќи ги предвид овие примери, како и фактот што скриеното депо со пехарот од *Кале* е од XII век, што е најдено во близина на црква посветена на Богородица, што во него е најден и опков од богородична икона, наведената теорија се чини сосема оправдана. Сл. 24а

⁷¹ Бабиќ, Б. 1974, кат. бр. 168; Лакалиска, С. 2005, 50-68; Манева, Е. 2019, 387, 392, 393, сл. 99, 99а.

⁷² Ibid, сл. 99а.

⁷³ Rhoby, A. 2013, 71, n. 31, 32: 72, n. 22.

Сл. 40аб Калап за лиење на иконки за лична побожност

Според тоа натписот на пехарот гласи: АДРИАНОС ПЛАНТЕАС, МОЈОТ ГОСПОДАР, КОЈ БЕШЕ ПОЛН СО СЛАВА ВО ЖИВОТОТ, ОД ЗЛАТО МЕНЕ, ПЕХАР, МЕ НАПРАВИ, А СЕГА ТИ КОЈ МЕ ДРЖИШ ПИЈ СО СЛАДОСТ.

Во 2007 година на *Кале* е откриен уште еден посребрен, кантровиден пехар за причесна со две едноставни полукружни дршки и без декорација, веројатно од XII век.⁷⁴ Сл. 25

Бакарен сад со широк свонолик реципиент и висока конусовидна нога е најден, исто така, во 2007 година на *Кале*.⁷⁵ Овој облик е во склад со неговата намена за чување нафора. Тој е подоцнежен, од XIII-XIV век. Сл. 26 Во фреско-живописот се забележани овие форми, но во многу раскошни варијанти, украсени со декоративно камење.⁷⁶ Меѓутоа, со сè почестото посегнување по скапоцените, црковни (и профани) посатки, заради претопување и реупотреба во монетоковањето, нивниот број драстично се намалува. Во замена на тоа се јавуваат едноставни примероци од обое-ни метали или уште повеќе, влегуваат во употреба поевтините керамички продукти.⁷⁷

Во близина на наведеново црковно депо од XII век, покрај внатрешната страна на Јужниот бедем е откриена и дршка од бронзена спатула за причесна. Аналогни примероци од Коринт се датирани во „византиски период“.⁷⁸ Сл. 27

Во слој датиран во XII-XIII век од *Кале* потекнува и еден несекојдневен, христијански артефакт со лик и грчки натпис – Св. Димитриј. Тој е прикажан со ореол, во став *оранс*, облечен во конзуларна одежда со статусна, кружна фибула на десното рамо, во цела, стоечка фигура, но во детска возраст. Претставата е изрезбарена врз минијатурно парче од говедска⁷⁹ коска со кружни перфорации над и под фигурата (Дим.: 4 x 1,9 x 0,4cm). Сл. 28

Култот на овој светител – свет воин во небесната Христова војска,⁸⁰ од крајот на антиката,⁸¹ а подоцна станал свет покровител на Комнините, како и на Палеолозите и на други средновековни династии.⁸²

Св. Димитриј иконографски се прикажува на разни начини, меѓу кои и на најстариот, конзуларниот, како „мартир пред својот Бог“ со раширени раце во став *оранс* кој е забележан и на реликвијарот во Света Гора, во лаврата на светителот од XIV век.⁸³

Како ексклузивен наод може да се третира и фрагментот од дрвена икон(к)а со бистата на Исус Христос, со целосна контура на главата, со брада и ореол со врежани краци од крстот, додека над неа, лево, е зачувана словенската сигнатура на неговото име. ХЪ Сл. 29

⁷⁴ Митревски, Д. 2007, 31; Манева, Е., 2019, 393, сл. 100.

⁷⁵ Манева, Е. 2019, 393, сл. 101.

⁷⁶ Ibid., 348, сл. 29.

⁷⁷ Манева, Е., 2017/2018, 119-133.

⁷⁸ Davidson, G. 1952, Pl. 90, 1508.

⁷⁹ Ивановска-Велкоска, С. 2015, 261-267.

⁸⁰ Грозданов, Ц. 2007, 283-291, 233-277.

⁸¹ Баришиќ, Ф. 1953, Grabar, A. 1950, 3-28.

⁸² Манева, Е. 2019, 395, сл. 119.

⁸³ Loveridou-Tsigarida, K. 2004, 241-254, fig. 3.

Сл. 41 Златен прстен со стилизирана фигура – оранта

Сл. 42 Прстен со претстава на крштевање

Сл. 43 Масивен прстен со Богородица, Никопеиа меѓу класје

Сл. 44 Златен прстен со аквамарин

Лево и десно од ореолот се забележуваат држачите од тронот.⁸⁴

Со оглед на минијатурните димензии (4,2 x 3,7 x 0,9 cm) и можноста странично да се зачувани автентичните рабови, а не откршоци, не е исклучено да станува збор за иконка за лична побожност од XIV-XV век. Конзервацијата е во тек.⁸⁵

Оловна ампула-евлогија или кутрувија со вообичаениот облик на „матарка“ за свето миро, иако е со видливи оштетувања, веројатно е една од примероците набавена од солунските работилници, односно околните свети места. Сл. 31 Таму се продуцирале пет типа со разни светители прикажани на обете страна на евологијата. Како и крстовите – енколпиони, иконките од разни материјали (камен, дрво, коска, метал, седеф итн.) и евологиите кои содржеле свето миро се носеле прикачени на врвца околу вратот како реликвији со верба дека ќе ги штитат носителите, како и воините од сите зла на овој, но и на оној свет. Кај

нас најчести се оние со претстава на св. Димитриј и св. Теодора.⁸⁶

Во исто својство се носеле и крстовите – енколпиони или надградни крстови со облик на латински крст, составени од два дела кои се спојувале со шарнир.

Во шуплината, во средишниот дел се чувале честички од светиот крст, а потоа и делче од мошти или друг свет материјал. Изработувани се од разни материјали, почнувајќи од скапоцените метали, преку поевтините обоени, сè до примероци од дрво и сл.⁸⁷ Освен околу вратот, се носеле и во торбичка или кутија добивајќи улога на ставротекка.

Нивниот број на нашите простори е голем, но главно, станува збор за локални продукти.

Меѓу крстовите-енколпиони откриени на Скопско Кале најинтересна се чини бронзената половина, веројатно задната страна со релјефно прикажана сцена на *Богородица Оранта*, опкру-

⁸⁴ Грозданов, Ц. 2007, 333-377.

⁸⁵ Манева, Е. 2019, 394, 395, сл. 117.

⁸⁶ Bakirtzis, Ch. 1987, 20; Popović, M. 1999, 250; Битракова-Грозданова, В. 2011, 95-100.

⁸⁷ Davidson, G. 1952, Pl. 2059.

Сл. 45 Масивен прстен со претстава на врежан грифон

Сл. 46 Сребрен прстен со хералдичка, животинска претстава

жена со бисти во кружни полиња на четворицата евангелисти сместени на краевите од краците на крстот. Под рацете на Богородица и покрај ликовите на евангелистите на грчки се напишани иницијалите на Мајката Божја и првата буква од имињата на евангелистите: М(Марко), М(Матеј), Л(Лука) и I(Јован). Примерокот е датиран во X-XI век.⁸⁸ Сл. 32

Истата шема, но во многу порустична варијанта се среќава кај уште една зачувана задна страна од енколпион од бронза од X-XI век. Централно е претставена *Богородица Оранта* со бистите на четворицата евангелисти, но во шематизирано излиената форма. Се чини како да е копирана претставата од претходниот примерок.⁸⁹ Сл. 33

Предна страна од оштетен енколпион со вообичаената претстава на *Христовото распение*. Главата е навалена надесно со прикажан ореол, Христос е облечен во колобиум. На краците од крстот се сосема излижаните бисти на евангелистите. Свкупната површина на енколпионот е изабена, можеби и непрецизно лиена во истро-

⁸⁸ Марјановић-Вујовић, Г. 1987, 29, 30 сл. 116.

⁸⁹ Ibid., 33, кат. бр. 16а.

Сл. 47 Масивен прстен со претстава на лав во ѓд

Сл. 48аb Луксузни прстени со ниело декорација, Откуп од Скопје

шен калап или послаба локална работилница од XI век.⁹⁰ Сл. 34

Во 1967 година на *Кале* е откриен целосно зачуван енколпион од бронза. И двете страни се речиси исто декорирани со фигури во став оранта. Освен главите кои се со ореол и релјефно изработени, сè друго е прикажано со линеарни врежувања и пунцирање. На задната страна, во горниот дел е врежан натпис АРНН кој би можел

⁹⁰ Ibid., кат. бр. 15а.

Сл. 49аб Коскени прстени за отстрелување стрели

Сл. 50 Дел од метален, луксузен прстен за отстрелување стрели

да се толкува како *Архангел Михаил*(?). Локална продукција XI-XII век.⁹¹ Сл. 35аб

Од *Скопско Кале* потекнува и сребрена оплата од крст со поголеми димензии (13,5 x 9,0 cm) којашто била аплицирана на подлога од некаква органска материја (дрво, кожа, восок итн.). Христовото распетие е прикажано централно со шестоллистна розета над главата и дванаесетлистна под нозете, XI-XII век.⁹² Сл. 36

Железен процесиски крст со маркантни димензии (46 x 34,5 x 0,3 cm) бил откриен во 2009 година на просторот каде што бил лоциран Црковниот музеј на *Кале*, кој потоа во земјотресот во 1963 година бил урнат. Овој наод изгледа бил музејски експонат! Тој е интересна, рустична варијанта на луксузните византиски примероци од тој вид забележани во XII век.⁹³ Сл. 37

Меѓу крстовите – приврзници, вниманието го привлекува еден мал, оловен примерок (3 x 2,5 x 0,3 cm) кој со својот едноставен изглед и недостиг од каква било декорација, веројатно е евтин

⁹¹ Бабиќ, Б. 1974, кат. бр. 175.

⁹² Ивановска-Велкоска, С. 2013, кат. бр. 120.

⁹³ *Byzantium*, 1994, 161, 175, cat. no. 189.

Сл. 51а-д Примери на железни стрели

Сл. 52 Оплата од тоболец

продукт од локален мајстор од *Кале* од XI век.⁹⁴ Сл. 38

Со тоа се отвора прашањето за домицилното производство на крстови, накит и други метални артефакти по потекло од ова подрачје. За тоа, впрочем, сведочат и неколкуте откриени калапи, меѓу кои и оној од *Скупи* издлабен во мермерна сполија, кој првично беше датиран кон крајот на V и почетокот на VI век.⁹⁵

Од просторот на *Скопско Кале* потекнува двостран калап од варовник за излевање крстови и прстење. Сл. 39аб Аналогни калапи од XI-XII век се откриени на повеќе локалитети во Србија и Бугарија.⁹⁶ Со оглед на минијатурната големина (Димензии на калапот од *Кале*: 6,2 x 4,2 x 1,5 cm) можно е тие да биле лесно пренесувани од патувачки византиски мајстори, кои потоа, според потребите на купувачите, ги изработувале во од-

⁹⁴ Митревски, Д. 2007, 22.

⁹⁵ Според К. Петров, калапот од *Скупи* е ранохристијански (Петров, К. 1971, 288-295). Меѓутоа, треба да се имаат предвид резултатите од подоцнежните археолошки ископувања во *Скупи*, со присуство на средновековни стратиграфски податоци, како и близината на населбата над Римскиот театар, така што не е исклучена можноста овој калап врежан во античка, мермерна сполија да бил во употреба во раното средновековие. Maneva, E. 2019¹¹, 131-132, Im. 1a-e.

⁹⁶ Робов, М. 1993, 109, 118; Popović, M. 1999, 249, сл. 210; Bikić, V. 2010, 133-144; Maneva, E. 2019¹¹, 132-133, Im. 2a-d.

Сл. 53 Коскен затегнувач од самострел

Сл. 54 Конје

Сл. 55аб Боеви секири

Сл. 56 Мамуза со „U“ форма

Сл. 57 Железна мамуза со лачни краци

делни дестинации. Не е исклучено овие калапи да биле употребувани и од обучени, домашни мајстори во локалните работилници.⁹⁷

Бронзениот калап за лиење иконки е откриен случајно во 1972 година пред платото на актуелниот храм Св. Спас, на ареалот на средновековно Скопје. На оваа локација, веројатно се наоѓала средновековната црква Св. Петка.⁹⁸ Сл. 40аб

Наведениот калап има многу посложена и раритетна декорација. Малите димензии (6,4 x 6,2 x 1,0 cm), формата на едикула и комплексната напација навестуваат одливот на артефакт за лична побожност. Во долниот квадратен корпус е прикажана евхаристична илустрација на Псалмот 41 : 1 со фонтана фланкирана од две рајски птици. Во горниот триаголен дел, во средината е претставено „дрвото на животот“ покрај кое има пар гулаби со назад извиени глави како симболи на божјиот дух, заемната љубов и очистувањето од искуше-

нијата. Формата на калапот ја симболизира самата црква, а декорацијата го сугерира крштевањето и рајот за праведните. Врвната изведба во теолошка, ликовна, иконографска и техничка смисла, со лачна заднина погодна за занаетчиската постапка, зборува за исклучителни мајстори и креатори – творци од значаен центар.

Датирањето на овој калап се движи од VI век или широко меѓу VI до XII век,⁹⁹ носе чини оправдана определбата во времето на Комнините, во фазата на т.н. *renovatio* на античкото културно наследство.¹⁰⁰

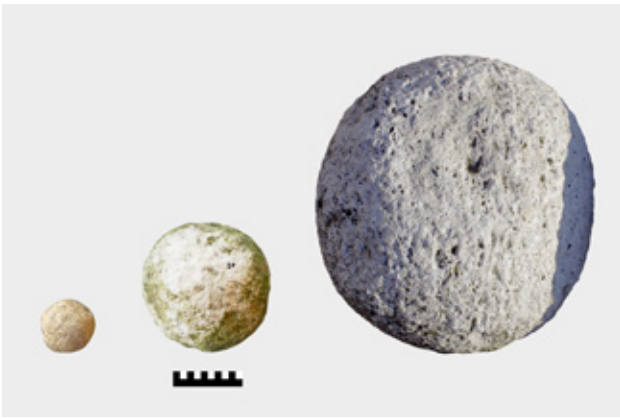
Обновата на старите рудокопи во соседните подрачја, како и во Кратовскиот регион и доаѓањето на саските рудари, металурзи и златари на иницијатива на Кралот Милутин значело прилив на метали за обработка, но и нови, западноевропски импулси, покрај другото, и во домашната

⁹⁷ Maneva, E. 2019,¹, 127-142.

⁹⁸ Петров, К. 1969, 157-174; Idem., 78-81; Лакалиска, С. 2007, 53-62, Maneva, E. 2019,¹, 133-136, Im. Zab.

⁹⁹ Лакалиска, С. 2007, 53-62; Музеј на град Скопје, 2011, 52, сл. 60 (На ова место калапот за иконка од Св. Спас – Скопје се датира широко од VI-XII век).

¹⁰⁰ Grabar, A. 1969, 146-147; Максимовиќ, Ј. 1969, 164; Maneva, E. 2019,¹, 135, n. 31.

Сл. 58а-в Камени проектили во разни димензии

Сл. 59 Проектил од камен тежок 120 кгр за трабушет

продукција од областа на применетата уметност од крајот на XIII и во XIV век.¹⁰¹

Во пишуваните извори од XIV век се забележани имињата на значајни златари од градот Скопје: дубровчанецот Михат, градскиот златар Бах и како посебна, социјална категорија во овој сталеж, се споменува закрепостениот, манастирски, селски мајстор Мужило.¹⁰²

Накиот како чест наод во археолошките ископувања во *Скопско Кале*, со оглед на големината на ископувањето не е откриен во поголем број. Тоа се должи на недостигот од податоци од некрополите каде што тој доминира и е многу подобро зачуван одошто во населбинските слоеви каде што се наоѓаат, главно, изгубените или отфрлени парчиња. Нелегалните откупи од „скопско“, придонесле уште повеќе за оваа состојба.¹⁰³

Сепак, она што е откриено на *Кале* од делокругот на накитот и од металните делови на облеката често е со исклучителни квалитети и раритетен изглед.¹⁰⁴

¹⁰¹ Maneva, E. 2019, 380.

¹⁰² Ковачевиќ, Ј. 1953, 134-153.

¹⁰³ Манева, Е. 1992, 222-223, кат. бр. С/1 – С/8.

¹⁰⁴ Манева, Е. 2019, 404-416.

Сл. 60 Топовско гугле

Прстените и по својата зачуваност, што се должи на компактната форма, и по своето значење, и по симболиката, се релативно многубројни, со разновидна намена и временска припадност. Сл. 41 – Сл. 50

Типичен претставник на XII век, со тоа што во случајот од *Кале*, наместо од бронза, најден е прстен лиен од злато. Сл. 41 На кружна, рамна глава со пунцирање, линеарно е прикажана скица на човечка фигура во став оранта со раширени раце и дланки со по 3, односно 4 прсти и раширени нозе со шематизирани стапала. Од главата се нагласени очите, додека контурата на ореолот во долните делови завршува спирално со гроздовидни завршоци. Декорацијата изгледа невешто, но нарацијата е полна со симболика на света личност и нејзин благослов на земните плодови.¹⁰⁵

Уште еден типичен примерок на локален, лентест, бронзен прстен со линеарна декорација на рамната, проширена глава од XII век. Врежаната претстава се состои од две стилизирани, стоечки фигури, од кои едната има подигната рака поставена врз главата на другата личност во знак на благослов или крштевање. Сл. 42

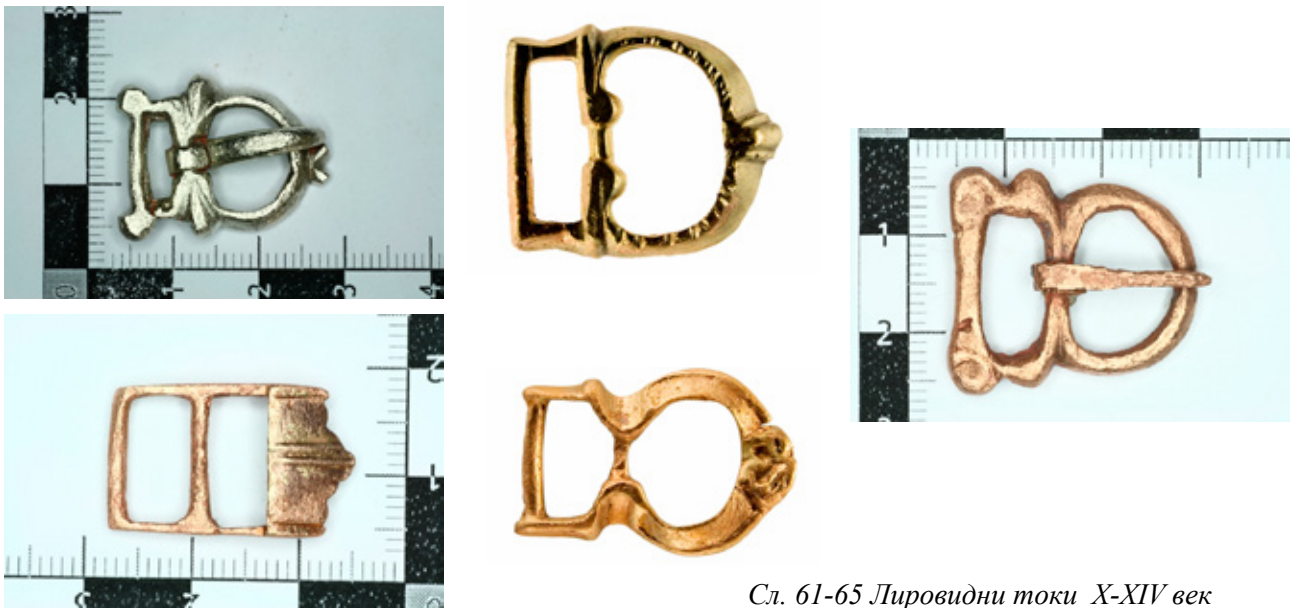
Наоколу е прикажана кривулеста линија која, веројатно, ја симболизира реката Јордан. Сето тоа го означува крштевањето на Исус од страна на Јован Крстител.¹⁰⁶

Масивен, бронзен прстен кој според морфолошката структура припаѓа на доцниот XII век,¹⁰⁷ но според декорацијата на квадратната глава е уникатен. Имено, во средишниот дел е прикажана женска фигура во цел раст со долга одежа и ореол, со раце свиткани на половината во кои придржува нешто. Странично се врежани во хипертрофирана

¹⁰⁵ Ibid., 413, сл. 159.

¹⁰⁶ Манева, Е. 1992, Т. 84,^{44/1, 45/10} etc.

¹⁰⁷ Ibid., Т. 97.

Сл. 61-65 Лировидни токи X-XIV век

форма големи житни класја. Покрај горниот раб видливи се буквите МΘ, а потоа текстот е оштетен. Севкупната претстава и делот од натписот го сугерираат ликот на *Богородица Никопеца* – заштитничка на родот и на мајчинството.¹⁰⁸ Сл. 43

Скапоцен златен прстен со вметнат мазно брусен, крупен, украсен камен – аквамарин со темно сина боја. Тој е зацврстен за обрачот со четири, крстесто поставени куки во манирот на изработките од XIV век.¹⁰⁹ Обрачот е лентест, златен, декориран со врежани мотиви на т.н. „готски спирали“. Сл. 44

Три масивни прстени од XIV век, различни по форма и декорација, но со хералдички претстави на главите. Кај бронзениот примерок, на плоснатата, кружна глава е врежан орлоглав, четвороножен грифон со наодрешени крилја.¹¹⁰ Сл. 45

Сребрен, првично позлатен масивен прстен со разиграна профилација на обрачот и осмоаголна глава во стилот на витешките примероци од втората половина на XIV век. Во поле од врежана линија околу работ на главата, прикажано е четворножно животно со нагласени шепаи и хералдички извиен опаш, шилеста муцка и грива од остри прамени.¹¹¹ Сл. 46

Масивен сребрен прстен – печатник со хералдички знак врз пространата бадеместа глава врз која е релјефно прикажан лав во од, со извиен опаш и густа лавовски оформена грива. Датиран е во последната четвртина на XIV век. Изработен е во византиски стил.¹¹² Сл. 47 Од Скопје се откупе-

ни два луксузни прстени од XIV век декорирани во ниело техника. Сл.48аб

Покрај двата вообичаени, коскени прстени за откачување на стрелите при гаѓање со лак од XIV век, Сл. 48, Сл. 49аб на *Кале* е откриен и луксузен примерок од бронза со релјефна декорација на горниот, триаголен „штитник“ за прстот со истата функција при стрелањето.¹¹³ Сл. 50

Во врска со тоа треба да се споменат и многубројните стрели од кои се издвоени најкарактеристичните типови, без оглед на тоа дали доаѓале од непријателските војски или биле сопственост на бранителите на градот. Меѓу нив има примероци за лов кои по правило се со помали димензии или биле поголеми за боеви активности.¹¹⁴ Сл. 51ад

Од *Кале* потекнуваат и два дела од коскена оплата од тоболец за чување стрели.¹¹⁵ Сл. 52

Меѓу оружјето е најден и редок наод од XII-XIV век на коскен затегнувач од самострел,¹¹⁶ Сл. 53 потоа листовиден, железен врв од копје, Сл. 54 две боеви секири со затилок во вид на чекан,¹¹⁷ Сл. 55аб како и две мамузи, исто така од железо од кои едната е со „U“ форма и трн за подбодување од XI-XII век,¹¹⁸ Сл. 56 а другата со долг шилец за звезда или розета со лачни краци од доцното средновековие.¹¹⁹ Сл. 57 Откриени се и

¹¹² Наведениов прстен „од Скопје“, веројатно, од *Скопско Кале*, сега се наоѓа во збирката на Народниот музеј во Белград. Милошевиќ, Д. 1990, кат. бр. 118.

¹¹³ Бајаловиќ – Хаџи-Пешиќ, М. 1984, кат. бр. 659.

¹¹⁴ Манева, Е. 2019, 420, сл. 186а-е.

¹¹⁵ Ibid., 420, сл. 187.

¹¹⁶ Ibid., 421, сл. 189.

¹¹⁷ Кирпичников, Н. А. 1966².

¹¹⁸ Бабиќ, Б. 1986, 276, сл. 60^{7,8}.

¹¹⁹ Кирпичников, Н. А. 1973, Т. XX-XXI.

¹⁰⁸ Манева, Е. 2019, 413, сл. 161.

¹⁰⁹ Бабиќ, Б. 1974, кат. бр. 132.

¹¹⁰ Манева, Е. 1992, Т. 86^{45/12}.

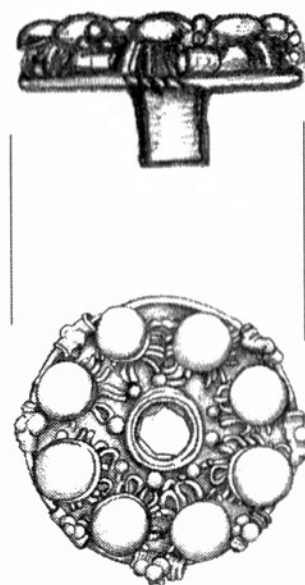
¹¹¹ Митревски, Д. 2007, 23; Манева, Е. 2019, 414, сл. 166; Ацовиќ, Д. 2008, 189, сл. 4.

Сл. 66 Сребрено, шупливо лиено копче од две полукалоти

Сл. 67 Луксузно, осумлистно копче

0 1 2cm

Сл. 68в Слика од велмошко депо со аграфa

камени проектили почнувајќи од оние со најмали димензии и тежина за поединечно гаѓање од круништето на бедемот со помош на праќа, Сл. 58а-в но и со поголема маса кои биле компатибилни за постројката *онагер* (диво магаре) со кои се служеле и напаѓачите и бранителите. Најголемите камени топки – проектили се со неверојатна тежина од 100-120 кгр. и дијаметар од 0,50 до 0,55 m. Тие биле најснажните „артилерски“ средства употребувани од каменофрлачките „машини“. Меѓу нив на *Кале*, судејќи по овие грамадни проектили, во извесен период биле употребени најмоќните постројки способни да исфрлаат толкава маса, а тоа се секако „противтежинските трабушети“.¹²⁰ Сл. 59

Со пронаоѓањето и помасовната употреба на огненото оружје, на некој начин завршува боевата доктрина на одбрана со моќни сидини кои ги бранеле опседнатите градови и друг вид закрепени места.

На *Кале* се откриени и топовски ѓулиња од османлискиот период кога во близина се наоѓала и работилница за изработка на топови, за што до денешен ден сведочи топонимот *Топана*. Сл. 60

¹²⁰ Петров, О. 2012, 19.

Оружјето за личен и колективен напад и опремата на средновековните војни најчесто ја дознаваме преку ликовните, донекаде и историските и етнографски извори. Археолошките наоди, барем на нашиот терен, се скудни било заради погребните обичаи кои не дозволувале оружјето да биде гробен прилог, но и заради неговата скапоценост и подолготрајна употреба или како донација на манастирите.¹²¹

Неколкуче добро зачувани токи од ремени го покажуваат репертоарот на овој метален додаток на опремата на војните и официјалните личности од повисоките сталежи. Сл. 61 – Сл. 65

Овие токи од ремени се застапени од X-XI век и нивното присуство прави своевиден пресек на употребата во овој регион. Така, на времето на X век припаѓа малата лировидна, сребрена тока со зачуван трн како варијанта на рановизантиски производ. Сл. 61 Уште една лировидна, бронзена тока, на која и недостига трнот со карактерис-

¹²¹ Депониран дел од мрежест оклоп – е зачуван во манастирскиот трезор во Трескавец, Прилеп. Таму стигнал во XIII-XIV век како прилог од замонашен воин или бил дел од манастирската „одбрана“. Petrov, O. 2015, 569-584, T. VI.

Сл. 68а-б Велмошко депо од кружни наушници и аграфа

тична осумлиствена розета на врвот. Сл. 62 Таа има византиска провениенција, но широко е застапена и низ Евроазија. Датирана е во периодот X-XI век.¹²² Лиена бронзена тока со поедноставна профилација – со правоаголен дел за прицврстување на ременот кој е споен со бубрежест преден дел со скалеста испакнатина на врвот. Византиски производ.¹²³ Сл. 63

Бронзена тока, исто така лиена во еден дел, формата ѝ е во основа правоаголна, со едноставна напречна спона за коланот, додека предниот дел ѝ завршува со масовна плочка, со брановиден раб на врвот. Датирана е во X-XI век со аналогии во Коринт.¹²⁴ Сл. 64

Мала, лировидна тока од бронза од византиско потекло. Целосно е зачувана, вклучувајќи го делот за коланот, овоидната тока и трнот. Датирана е широко, меѓу XII-XIV век. Сл. 65

Освен овие метални додатоци од облеката, на *Кале* се најдени и вообичаени средновековни копчиња, шупливо лиени со ушка, какви што се среќаваат во сите средновековни локалитети, а

особено во некрополите. Сл. 66 Со нивните ископувања е откриено и едно лиено бронзено копче со поголеми димензии и со декоративна улога.¹²⁵ Површината му е поделена со врежани линии во вид на осумлиствена розета. Византиски продукт од XII век.¹²⁶ Сл. 67

Куриозитет за *Скопско Кале* претставуваат неколкуте наоди на велмошки аграфи или „брошеви“ за закопчување на инсигниските, благороднички наметки.¹²⁷ Сл. 68в

Како исклучителен, групен наод е колекцијата на велмошки накит од пар кружни наушници и аграфа

¹²⁵ Луксузно копче декорирано со техника на клеточен емајл од XIII век, по потекло од „Скопје“ било откупено и се чува во Музејот на применета уметност во Белград. Радојковиќ, Б. 1969, Т. 30; Бабиќ, Б. 1974, кат. бр. 136.

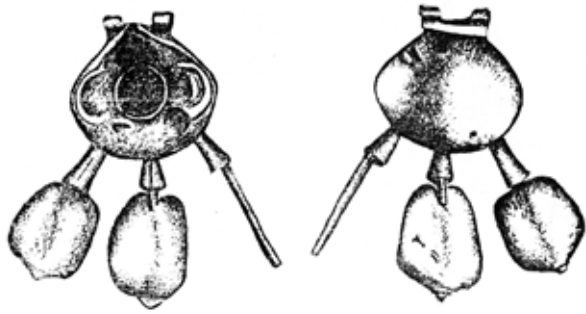
¹²⁶ Davidson, G. 1952, Pl. 72, cat. no. 1048.

¹²⁷ Во Душановиот Законик, Чл. 48 се вели дека: „Кога ќе умре велмож, добриот кољ и оружјето да се дадат на царот, а големата, бисерна свита и златниот појас да ги има синот негов и царот да не му ги земе...“ (Благојевиќ, М., Петковиќ, С., Ѓирковиќ, С. 1989, 171). Притоа, наметката „бисерна“ како инсигниска ознака на аристократијата, се закопчувала со скапоцена аграфа – еден вид брош.

¹²² Davidson, G. 1952, Pl. 115, 2233.

¹²³ Ibid., Pl. 115, 2235.

¹²⁴ Ibid., 275, Pl. 115, 2244.

Сл. 69 Висечки наушници – гробен наод,
Јашар-бегов конак – Скопје

Сл. 70а-б Пар сребрени наушници,
Токајски тип Откуп од Скопје

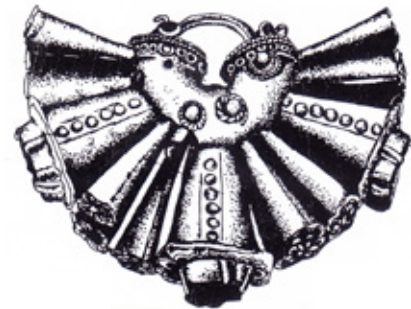
рафа. Тие биле засолнети пред некаква опасност во вид на помошен објект во близина на резиденцијалниот комплекс. Позлатената бронза од која се изработени, макотрпните златарски техники со кои се минуциозно декорирани како што е фињот, мазен и впреден филигран, гранулацијата и употребата на полубесценето камење, како и морфолошките карактеристики зборуваат за депо од скапоцени предмети од последните децении на XIV век.¹²⁸ Сл. 68а-в

За раскошните примери на доцносредновековни наушници од Скопско Сл. 69 зборуваат и наодите од непознати наоѓалишта „откупени од Скопје“¹²⁹ од локации во неговата близина.¹³⁰ Сл. 70а, Сл. 71

Меѓу наушниците за широка употреба од евтини материјали и техники, на *Кале*, како впрочем и на други средновековни локалитети, доминираат алчињата од кружно свиен тељ. Нивната масовност се должи на верувањето во амулетската улога заради што биле носени и од машките деца – единци, што е потврдено и во фреско-живописот, каде што дури и Исус е прикажан со обетка во увото.¹³¹

Слична скудност, со оглед на населбинскиот контекст, се среќава и кај ѓерданите. На *Кале* се откриени неколку крупни мониста од стаклена паста „насликани“ со линии од белуздава пастозна боја. Сл. 72а-г Меѓу нив се издвојува и едно скапоцено, бипирамидално брусено зрно од карнеол карактеристично за XII век. Сл. 73

За разлика од луксузната откупена белезица од Скопје,¹³² Сл. 74 како и од околните средновековни некрополи од скопскиот регион,¹³³ на *Скопско Кале* со археолошките ископувања се откриени

Сл. 71 Масивна, велмошка наушница,
Зрачест тип, Откуп од Скопје

неколку, главно открити делови, кои сепак го чинат просекот на најзастапени типови и форми во средните векови на овие простори. Тоа се бронзени примероци од типот на лентести белезици со отворени, заоблени краеве, без декорација од XI-XII век, Сл. 75 потоа трите белезици со полно лиен пресек на телото и три различно стилизирани варијации на змиски глави на краевите, Сл. 76а-в како и една од лиен колак со зашилени, отворени краеве и пет нагласени вдлабнатинки на надворешната површина како декорација (можеби и лежишта за украсни додатоци?). Сл. 77 Сите тие се од вообичаеното време на примена на овој накит кој главно се употребувал од XI-XIII век.¹³⁴

Една детска, фрагментирана, бронзена белезица со зачуван средиштен, украсен дел во вид на кружно проширување со невешто пунцирана претстава на рамнокрак крст, како и кај претходните примероци ја илустрирала основната, профилатичка и амулетска улога на овој накит меѓу детската и женската популација во средновековието.¹³⁵ Сл. 78

Меѓу неколкуте фрагменти од стаклени белезици за подлактица и надлактица, откриени со археолошките ископувања на *Кале*, застапени се примери од просирно, сино, содно стакло, Сл. 79 сликани парчиња со едноставни, брановидни или

¹²⁸ Манева, Е. 2013,¹¹ 269-284, fig. 3, 4.

¹²⁹ Манева, Е. 1992, 222, кат. бр. С/1 – С/5.

¹³⁰ Манева, Е. 2006, 329-339.

¹³¹ Манева, Е. 1992, 112; Ead., 2019, 81, сл. 125.

¹³² Манева, Е. 1992, 223, Т. 39,^{с/6}.

¹³³ Ibid., 221, 222, сл. 27а, 27б, etc.

¹³⁴ Ibid., 221-223

¹³⁵ Ibid., 68-75.

Сл. 73 Монисто од карнеол

Сл. 72а-г Сликани, стаклени мониста

флорални мотиви со вметнати попречни линии, како и од впредени, разнобојни стаклени нишки. Сл. 80а-г Сите тие датираат, главно меѓу XI-XIII век како дел од женскиот и детски накит со одделни специфики во начинот на употреба.¹³⁶

Но она што е исклучително важно, еден примерок е, всушност, деформиран, отфрлен полуфабрикат. Сл. 81 Тоа е непобитен аргумент за тоа дека на *Кале* постоела работилница за стаклен накит.¹³⁷ И уште повеќе, отфрлениот полуфабрикат на керамичка чинија со врежана декорација која била подготвена за „второ“ печење после глазирањето, во печка за стакло, го потврдува ова мислење.¹³⁸ Сл. 82

Конечно, многуте триподи откриени на *Кале* со кои се одвојувале глазираните керамички садови во печките за „застаклување“ е најречовитиот факт за овие занаетчиски дејности во градот. Сл. 83а-в

Јамите за експлоатација на глина се присутни и во близина на резиденцијалниот комплекс, кои потоа служеле за собирање отпад.¹³⁹ И во пишуваните извори се споменува дека скопските грнчари

ваделе квалитетни глини од околината на манастирот Св. Ѓорги – Горг.¹⁴⁰ Тоа се исклучителни докази за масовното производство, нè само на обична, евтина, кујнска, куќна, амбалажна и техничка керамика, туку и за луксузни, глазирани, поскапи садови, без оглед на тоа дали овие компликувани примероци ги работеле само домашни мајстори, моделари и декоратери или повремено, во духот на тогашните практики, доаѓале на повик и патувачки тајфи од поголеми центри.

Средновековниот период на *Скопско Кале* изобилува со фрагментиран, повеќе или помалку оштетен фондус од керамички садови. Впрочем, овој материјал е речиси секогаш меѓу најзастапениот, затоа што е во масовна употреба, што е релативно едноставен за производство, што е кршлив, но истовремено и отпорен на оштетувањата во земјените слоеви. Поврзан со основните егзистенцијални човекови потреби: подготвување, чување и консумирање на храна и течности, за разни секојдневни, техничко-технолошки и обредни дејствија, садовата керамика меѓу археолошките наоди, не ретко е носечки фактор за идентификација на една култура и нејзината хронолошка припадност.

Меѓу секојдневната, евтина, груба, керамичка традиција за сите наведени потреби, меѓу наодите од *Скопско Кале* не е забележан некој позначаен исчекор од вообичаените форми, квалитет и декоративност.¹⁴¹ Сл. 84а-ј

Од друга страна, луксузната, глеѓосана керамика со своите квалитети, често уникатни украсни, религиозни или профани мотиви, претставува една од највпечатливите колекции на археолошки материјал од *Скопско Кале*.¹⁴² Сл. 85а-г – 92

Таа е присутна на овој простор, особено од XII-XIV век, за потоа со одделни специфики да продолжи и во османлискиот период,¹⁴³ модулациите во колоритот и декорацијата да се прелеат

¹³⁶ Манева, Е. 2014, 83-92.

¹³⁷ Манева, Е. 2019, 410, сл. 146.

¹³⁸ Ibid., 436, сл. 249.

¹³⁹ Групација со јами за ископ на глина, а потоа во својство на простори за отпадоци има и кај резиденцијалниот комплекс. Манева, Е. 2019, 379, сл. 87.

¹⁴⁰ Томоски, Т. 1990, 124, 127.

¹⁴¹ Манева, Е. 2019, 430-432, сл. 231-242.

¹⁴² Манева, Е. 2017/2018, 113-133.

¹⁴³ Манева, Е. 2013₁, сл. 20, сл. 22, сл. 23, сл. 25, сл. 26.

Сл. 74 Луксузна, сребрена белегзија,
Откуп од Скопје

Сл. 75 Ленгеста белегзија

и во фолклорната керамика во Македонија сè до XX век.¹⁴⁴

Причината за нејзиното омасовување, почнувајќи од XI век е во тенденцијата да се копира сјајот на скапите тореувички садови кои сè повеќе се претопувале за потребите на монетоковањето и надоаѓачките кризи во општеството. Со тоа на трpezите на велможите и градскиот патрицијат, но и во црковните обреди, сè повеќе влегуваат во употреба квалитетно изработените керамички садови со допадлива декорација и „метален“ сјај. Изработката била од квалитетна, добро печена глина во соодветна форма, премачкана со бела, разретчена глина – ангоба врз која се гравирале декоративните мотиви со тенки или подебели врежувања (со ран или доцен зграфито), со гребенче на широки потези со шпахтла (шамплевé), со сликање со бои и пигменти, некогаш со монохромно боење или во комбинација со сите наведени техники, уште и со аплицирање на релјефни додатоци.

Прелиени или потопени во стаклестата глазурa, садовите уште еднаш се „печеле“ при што се добивале продукти кои им доделе на вкусот и потребите на консументите.

Во 1967 година, при ископувањата на *Кружната Кула* која имала статус на „затворена археолошка целина“ датирана со монети од 1203 година, со историски контекст поврзан со уривањето од страна на освојувачкиот поход на Калојан, како и со нејзината улога на дом на градскиот заповедник – кефалија, не може, а да не се споменат десетиците откришоци од извонреден керамички сет за трпезна намена.¹⁴⁵Сл. 85а-г; Сл. 86аб Тие се детално публикувани и датирани кон крајот на XII век, меѓутоа, при повторното анализирање на фрагментите се дојде до интересни согледувања. Реконструирани се четири основни декоративни

Сл. 76а-в Три бронзени белегзии со змиски завршетоци

шеми и тоа: лав кој зграпчил газела, Сл. 85а лавица во потрага по плен, Сл. 85б младенче кое притаено чека Сл. 85в и лав во од со една подигната нога и глава завртена наназад. Сл. 85г Сите се опкружени со пејзаж од густы бршленови ластари, ободот им е декориран со мрежесто шрафирање, фигурите го исполнуваат кружниот простор, а некогаш и се „потпираат“ на устинката. Изработката е сложена: зграфито, шамплевé, сликање со зелени и кафени нијанси, а покрај константинополската провениенција се чувствуваат и персиските влијанија. Сл. 85а-г

¹⁴⁴ Константинов, М., Делиниколова, З. 1966, 68, 76, 77 etc.

¹⁴⁵ Бабиќ, Б., 2008, 917-941.

Сл. 77 Полно лиена белегзија со отворени краеве

Покрај чиниите, во „Кружната кула“ се најдени и еден бокал со сферно тело, висок, скалесто профилиран врат и една држалка, сликан со широки, вертикални потези со зелена и кафена нијанса, како и шолја со држалка, глазирана монохромно со зеленикав глеѓ.¹⁴⁶ Сл. 86а-б

Од разни локации на Скопско Кале се откриени многубројни отквршоци и повеќе, речиси целосно зачувани глеѓосани садови, главно од периодот XII-XIV век.

Според мотивите со кои се декорирани од внатрешната страна на реципиентот, најбројни се оние со вегетабилни сижеа: бршленови листови, ластари со бобинки, стилизирани цветови, палмети, житно класје и сл. Најчесто во овие случаи орнаментиката ја следи кружната концепција, односно обликот на садот.¹⁴⁷ Сл. 87

Мотивите на птици претежно се прикажани во пејзаж што асоцира на „рајска градина“, со „дрво на животот“,¹⁴⁸ но се среќаваат и профани сцени на „гнездење“,¹⁴⁹ Сл. 88а-г на фантастични, хибридни суштества од средновековното суеверие (сенмурв – птица со кучешка глава – заштитничка на воините)¹⁵⁰ итн. Сл. 88д

И мотивот на риба, било да е изведен преку рибините крлушки или како група риби во посложен контекст,¹⁵¹ само по себе асоцира, пред сè, на името Исусово, но и на хтоничност и на евентуална обредна функција. Сл. 89аб

Кај неколку садови, без оглед на изведбените техники или комбинациите од флорални и геометриски мотиви, доминантно е крстовидното решение на декорацијата. Без сомнение, се работи за црковни посатки како замена за скапите метални садови употребувани во богослужбата.¹⁵² Сл. 90а-г

И неколкуте мали фрагменти со недоволно зачувани претстави, но со јасни елементи на антро-

Сл. 78 Детска белегзија

Сл. 79 Фрагментирана белегзија од содно, сино стакло

поморфни мотиви, сугерираат христијанска симболика и, веројатно, обредна намена.¹⁵³ Сл. 91аб

За избликут на религиозни чувства сведочат неколку керамички наоди. Така, врз евтин отквршок од куќен сад впишан е текстот: „КИРИЕ“ – односно „Господе“. На фрагмент од глеѓосана чинија, на ободот се гледа дополнително врежана лигатурата МР – посветена на Мајката Боја. Сл. 92. На отквршок од сферичен, зеленикаво глазиран сад, пред печењето е впишан, недоволно јасен текст кој би можел да се толкува како „Христос Емануел“?. Длабоко врежаниот крст на масивна дршка од амфора пред печењето е вообичаен начин да биде благословена и чувана содржината на садот.¹⁵⁴

Трогателно влијае и изгребаната *Давидова ѕвезда* врз бокал од Кале, датиран во XV-XVI век, секако на некој поданик на Евреите – Сефарди кои го населувале градот во тоа време. Сл. 93, 93а

Освен глазирана керамика, на трпезите¹⁵⁵ и во секојдневниот живот, на Кале се посведоче-

¹⁴⁶ Ibidem.

¹⁴⁷ Манева, Е. 2019, 438-439, сл. 254-261.

¹⁴⁸ Ibid., 440, сл. 262-263.

¹⁴⁹ Ibid., 440, сл. 264-265.

¹⁵⁰ Ibid., 440, сл. 266.

¹⁵¹ Ibid., 442, сл. 268-270.

¹⁵² Cf. n. 142.

¹⁵³ Манева, Е. 2019, 445, сл. 276-278.

¹⁵⁴ Ibid., 447, сл. 280-283.

¹⁵⁵ Ibid., 448, сл. 284-284а.

ни (како и на фреско-живописот) многу стаклени фрагменти. Како подобро зачуван се издвојува еден примерок од чаша со релјефна декорација на надворешната површина, со аплицирани низи од „полжавчиња“ датирана во XIV век.¹⁵⁶ Сл. 94

Посебен куриозитет е присуството на откритици од разнобојно, прозорско, рамно стакло. Сл. 94а-в Кај еден примерок со зеленикава боја и траги од аплицирани оловни ленти, забележан е лачен раб на еден дел со што се повторува неговата употреба за застаклување на кружен окулус од некоја црква. Всушност, излевањето на кружни, стаклени платна како произведен процес било поедноставно, така што, покрај другите стакларски производи, можно е локално да се произведат и овие елементи за ексклузивна, архитектонска употреба.

Фрагменти од прозорско стакло од *Кале* во други бои (сина, млечно бела, зелена) не е без аналогии на поширокиот простор. Во црквата Св. Софија во Охрид, при конзервација во 1951 година на јужниот ѓаконикон, откриен е прозорец со делови од штучо-арматура и парчиња од црвено, портокалово, светло сино и виолетово прозорско стакло, веројатно поместено во низа од разнобојни окулуси.¹⁵⁷

Со доаѓањето на Османлиите, покрај сите промени: религиозни, урбанистички, културни, обичајни итн.¹⁵⁸ многу елементи од секојдневниот живот, особено занаетите и нивните активности, егзистираат и понатаму.

Керамичката продукција на многу впечатлив начин ги пренесува промените, но и континуитетите кои притоа настанале.

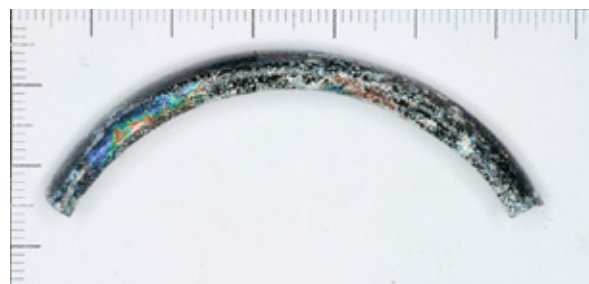
Од една страна кај домицилното население продолжува употребата на постоечките куќни, амбалажни и технички керамички садови кои се тесно поврзани со начинот на исхрана и други секојдневни активности. Кај османлиското население во многу поголем обем се применуваат металните¹⁵⁹ садови за многу домени од животот, исхраната, домувањето итн. Меѓутоа, кога е во прашање глазираната керамика, се прифаќаат средновековните искуства од Византија, Балканот, но и од Прицрноморието, Персија, па сè до Кина. Речиси сите керамички садови во ова време се глазираат, а не само луксузните, квалитетот е многу подобар, а при декорирањето се најчесто

¹⁵⁶ Хан, В. 1977, 218, Т. II, 2; Бабиќ, Б. 1986, 286, сл. 67, 1, 5, 6.

¹⁵⁷ Хан, В. 1977, 221-223, сл. 17.

¹⁵⁸ Манева, Е. 2013, 1957-2050.

¹⁵⁹ Конеска, Е. 2000; Манева, Е. 2013, 2002, 2003, сл. 27.

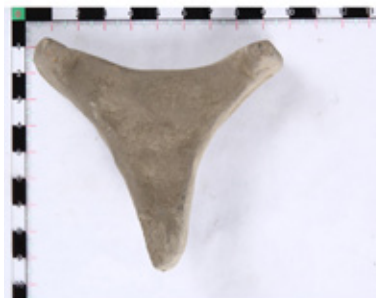
Сл. 80а-г Фрагменти од стаклени белегии за надлактица и подлактица

Сл. 81 Откришок од полуфабрикат на стаклена белезија

Сл. 82 Фрагмент од керамичка чинија, Полуфабрикат отфрлен пред глазирање

Сл. 83а-в Триподи – помагала при изработка на глазирана керамика

зелените нијанси, како и маслинестите и кафенкастите. Извесни промени има и кај сликаната керамика, како во декоративниот пристап така и во технолошко-техничкиот.¹⁶⁰

Промените во комуналните навики на граѓаните резултираат и со наодите на т.н. „собна керамика“ или „ноќни грниња“.¹⁶¹

Со појавата на тутунот и пушењето лулиња, (како и поретки фрагменти од наргилиња) стануваат еден од најпрепознатливите керамички наоди почнувајќи од XVII век.¹⁶²

Промени се случуваат со заемен реципроцитет и во облеката, накитот и во сè она што подлежи на општествените, технолошко-техничките, обичајните, естетски, „модни“ и други области од животот.¹⁶³

¹⁶⁰ Манева, Е. 2013,¹, 1993-2001, сл. 20, сл. 23, сл. 25, сл. 26; Музеј на град Скопје, 2011, 88, сл. 107, 108, etc.

¹⁶¹ Bakirtzis, Ch. 1980, 148, fig. 17; Bikić, V. 2003, 92, 155, 156; Maneva, E. 2013,¹, 2000, n. 126-128, сл. 25.

¹⁶² Robinson, R. C. W. 1985, 151, 152, 153; Bikić, V. 2003, 152; Stančeva, M. 1975-1976, 129-138; Манева, Е. 2013,¹, 2000, 2001, сл. 26, etc.

¹⁶³ Манева, Е. 2013,¹, 2004-2029.

Но она што во средните векови е основа на стопанисувањето во овие области, без сомнение е агрикултурата, односно земјоделството и сточарството, како дејности од кои зависеле основните извори на егзистенција.

Арапскиот патописец Ел. Идризи, поминувајќи низ овие области и градови во 1153 година го посетил и Скопје (Ускуфија во негова транскрипција). Тој забележал дека тоа е „голем град со непрегледни обработени полиња, со многу лозја и зрнести култури...“¹⁶⁴

Иако многу подоцна, интересни се и согледувањата на патописецот Кавали кој го посетил Скопје во 1560 година. Тој покрај другото зборува за развиениот градски живот, за многуте занаетчии и трговци. Меѓу другото, забележува дека „... во градот има многу штавилници за кожа (*cordevani*) и тие се главната трговија. Исто така, има многу восок кој се извезува преку Љеш во Анкона и во Венеција. Тука има многу Евреи (Hebrei), а меѓу христијаните има и Дубровчани (Ragusei) кои овде мошне евтино купиле земја, направиле лозја и тргуваат со вино, а нивната земја

¹⁶⁴ Недков, Б. 1960, 37.

Сл. 84 Керамички садови за куќна употреба

ја обработуваат робови (schiavi) купени од Турците. Дубровчаните ги хранат и ги облекуваат и им служат за обработување на земјата...¹⁶⁵

Неколку години подоцна, во 1575 година при посетата на Скопје патникот-намерник Сорочани кажува дека меѓу жителите сè она што не е духовник или војник, живее од занает и трговија.¹⁶⁶ За Скопје опширно пишува и Евлија Челеби. Покрај другото и за економскиот и приватниот живот, за чаршијата, трговците, занаетите, тврдината, куќите, дуќаните, спомениците, особено од османлискиот период итн.¹⁶⁷

Со археолошките ископувања на *Кале* во периодот 2007-2013 година потврдено е постоењето на повеќе работилници како материјален доказ за она што се зборува во пишуваните извори.

Покрај веќе споменатите занаетчиски дејности од Самуиловото време со ископувањата во 2007-

2013 година кај јужниот беем, во близина на јужниот влез е откриена *Работилницата 1*. Недалеку од неа, покрај административниот комплекс на црквата во источниот дел на градот е констатирано постоењето на *Работилницата 3*. Како и двете претходни и *Работилницата 2* е лоцирана од внатрешната страна на беемот, но во другиот дел од *Калето*, во близина на *Кружната Кула*.¹⁶⁸

Керамичките печки, како и стакларските и други кои во процесот на „горење“ постигнувале многу висока температура и ризик од пожари, според тогашните прописи, веројатно биле лоцирани надвор од ѕидините на градот.¹⁶⁹

Во повелбата на кралот Милутин од 1300 година, како дародавец на „...ниви и виноградиште...“ на манастирот Св. Ѓорги – Ѓорг се споменува ковачот Богдан, оружар кој изработувал „мечеви“.¹⁷⁰ Исто така, се среќава и името на пчеларот

¹⁶⁵ Матковски, А., 1991, 180.

¹⁶⁶ Ѓоргиев, Д. Николова, Д. 2008, 16.

¹⁶⁷ Матковски, А. 1991, 403-416.

¹⁶⁸ Манева, Е. 2019, 425.

¹⁶⁹ Ibid., 434, 435.

¹⁷⁰ Радојковиќ, Б., 1962, 24, 46.

Сл. 85а-г Сет, луксузна профана керамика со мотиви на лавови

Добрен, како уште една потврда за значењето на пчеларството во Скопје.¹⁷¹

Од градските занимања изворите ги бележат: златарите, ковачите, оружарите, месарите, гребенарите, дромохарите, апоклисарите, винарите, потоа и прислужниците како: „...коњух, волобер, соколар, псар, коморник, пехарник...“ итн.¹⁷²

Ако на сето тоа се приклучат и владетелите со своите телесни гарди, велможите, пронијари или баштинари со закрепостените селани, управната администрација, градската власт и клерот, сите со прецизирани статуси, како и со прислужници, се добива слика за организиран живот со тоа што сите машки поданици биле вклучени во воените активности, а тие биле многу чести.

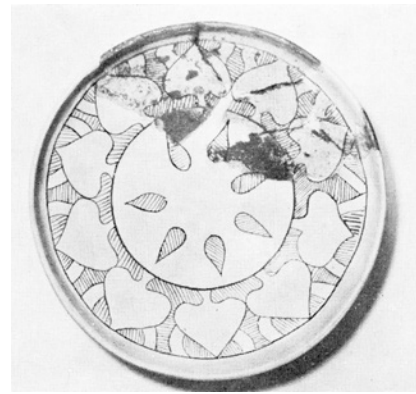
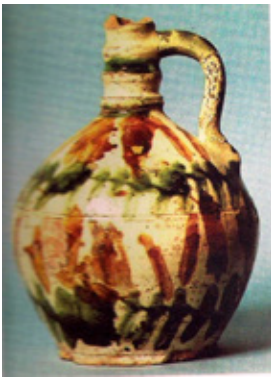
¹⁷¹ Cf. n. 165.

¹⁷² Томоски, Т. 1999, 123, n. 95-102.

Археолошките остатоци индиректно го потврдуваат присуството на градители: архитекти и нивните воени, сакрални и цивилни градби, зографите (фреско и иконописци), граматици (скриптори и ресодери), вајари, копаничари, штуко-мајстори, занаетчи за обработка на коска, кожа, ткаенини, облека, храна, лекови, за разни профани или духовни, забавни или секојдневни потреби.

Рударите, топилничарите, ковачите и другите занаети поврзани со обработка на метал, меѓу кои, во еден период се вбројувале и златарите, археолошки се посведочени со присуството на специфични помагала, почнувајќи од калапите за лиење, Сл. 39аб, 40аб машините за вжарените полу-фабрикати, техничките садови за турање на растопениот метал, чеканчиња со различни форми, големини и намени итн.

Ковачите произведувале или вршеле поправки на одделни видови оружје, но се занимавале и со

Сл. 86а-б Глазирани садови: бокал и шолја за профана употреба

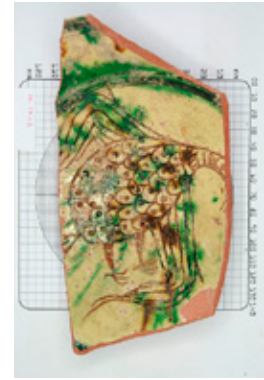
производство на железни орудија за разни стопански дејности. Пред сè, тоа се земјоделски алати: рала, мотики, копачи, опкови за дрвените лопати, сорови, српови итн. За комплетната обработка на зрнестите плодови – како основа во исхраната, служеле и мелниците (рачни или воденични), аваните, брусевите и други помагала произведувани од каменорезачите.

За потребите на сточарството ковачите изработувале: потковици, прапорци, делови од добиточни ножици за стрижење, потоа ченгели за месо, ножеви, ведрa за млеко итн. Тоа донекаде се однесува и на потребите за ловот, кој покрај другото бил и омилена забава на градскиот патрицијат. Харпуните и трагите од јадици биле наменети за риболовот.

Од овие еснафи делумно се снабдувале со потребен алат и занаетчиите што ја обработувале кожата, за што повеќепати се споменува во историските извори, додека археолошки е невозможно да се најдат поконкретни остатоци. Обувките, кожувите и други кожени елементи од облеката на обичното население, како и опремата на воините, самарите и коњаничката и добиточната орма и други соодветни крзнени и кожени предмети биле обработувани, како и ткаенините, со метални ножици, напрстоци, разновидни игли (коскени и метални, за шиење и за везови), со шила и други алати. Технолошкиот процес веројатно е дел од античкото наследство.

Еден дел од алатките за обработка на кожа се употребувале и при изработката на облека и други предмети во домаќинството од разновидни ткаенини. Притоа, во рамките на женските ракотворби спаѓале активностите околу оформувањето на предива од животинско и растително потекло. За тоа сведочат наодите на голем број пршлени кои се прикачувале на долниот дел од дрвените вретена. Тие биле направени од најразлични материјали, облици, квалитет, тежина и сл. со што се

Сл. 87а-г Глазирани чинии со вегетативни мотиви и кружна декоративна шема

Сл. 88а-д, а-б) Глазирани чинии со мотиви на птици;д) и птица – куче – сенмурв

постигнувал посакуваниот ефект во „финоста“, дебелината и другите квалитети на крајотот.¹⁷³

И ткаењето со разбои, како и плетивата, биле од доменот на домашните активности на жените како, впрочем, и приготвувањето на храната. Најдени се и специфични струшки за тесто, ножиња за кукна и секојдневна употреба, како и црепни кои се дел од „женската“ керамика.¹⁷⁴

Од предметите поврзани со кукните потреби се среќаваат и железните секала кои функционираше со кремни за да се запали оган. Откриени се и ретки остатоци од свеќници за восочни или за маслени кандила. (Познато е од изворите дека обичниот народ употребувал евина борина и факели за осветлување). За кукните потреби сведочат

¹⁷³ На Скопско Кале, како и на други локалитети (населби и гробови) се откриени голем број пршлени за вретена. Преѓата од најразлични материјали (волна, козина, коноп, лен, свила итн.) се формирала така што подготвениот материјал (каделата) се прикачувала на фурка. Од неа се предел крајот со помош на дрвени вретена на чиј долен дел се навлекувал пршлен. Запредувањето се вршело со потешки, биконични пршлени, а потоа се ставале кружни пршлени со различни тежини, од обични до декорирани примероци од керамика, коска, камен, стакло и сл. Тоа зависело од потребата да се добие крајот со различна дебелина, цврстина и намена, било да е единечен, двоен или од повеќе нишки. Манева, Е. 1998, 358, п. 32-34.

¹⁷⁴ Filipović, M. S. 1951, 1-185.

и наодите на брави, клучеви, резина, декоративни метални клинци за портите итн.

За разлика од другите органски материјали, коскени предмети се подобро зачувани Сл. 52, 53 како и разновидни игли, шила, чешли, делови од музички инструменти, жетони за игрите на маса итн.¹⁷⁵ Конечно, од Кале потекнува еден ексклузивен и раритетен наод – шаховска фигурина со сите елементи на „крал“ како несомнен доказ за начинот на забава на богатата врхушка на доцносредновековно Скопје.¹⁷⁶

Обичниот народ се забавувал на многуте панаѓури, на претставите од типот на „плоштаден театар“,¹⁷⁷ со танци и песни за време на државните, верските или приватните забави итн.

Популарни биле и игрите со зарови-коцки (од кои се најдени фрагменти) со астрагали од јагнешки коски (познати до XX век под турскиот термин *ашшци*), игрите „табла“ и „дама“ (последниве се откриени како откриени градежни тули со врежани шеми).

Сите тие жилаво се одржувале, како и други „забавни игри“ со древни, антички и уште поста-

¹⁷⁵ Играта „дама“ со коскени жетони – „пирли“ е забележана од X век. Жетоните некогаш се со живописна релјефна декорација. Hensel, W., Rauhutowa, J. 1986, 263-265, сл. 1.

¹⁷⁶ Манева, Е. 2018₂, 191, 192, п. 11.

¹⁷⁷ Манева, Е. 2013₂, 88-92.

Сл. 89аба Глазирани чинии со мотив на риба

Сл. 90а-г Глазирани чинии со централен, крстолик мотив

ри традиционални славја, не ретко и со пагански примеси и средновековни суеверија, кои делумно доспеале и до фолклорот на нашето современие.¹⁷⁸

Со комплетното документирање, превентива, конзервација и презентација кои сè уште се во фаза на доработка, анализата на илјадниците движни и стручната експертиза на остатоците од

недвижни објекти и, особено, со публикувањето на некрополите (од кои се познати само две, е навестена и третата надгробна плоча!), претставата за Скопско Кале во средновековието, без сомнение ќе биде многу побогата и појасна.

¹⁷⁸ Манева, Е. 2018₂, 191, 192; Ead., 2013₂, 88-92.

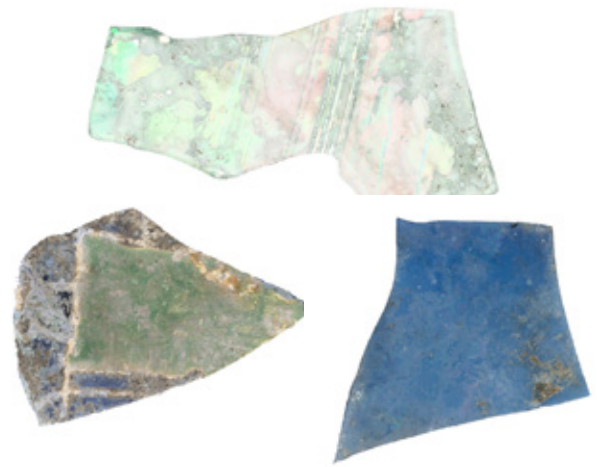
Сл. 91а Фрагмент од глазирана чинија со антропоморфни мотиви

Сл. 92 Фрагмент од устинка на чинија на која дополнително е врежан графит лигатура од буквите МР посветено на Мајката Божја

Сл. 93, 93а Бокал со врежан еврејски симбол

Сл. 95а-в Откришоци од разнобојно прозорско стакло

Сл. 94 Фрагмент од стаклена чаша

Сл. 96 Шаховска фигура „крал“

КРАТЕНКИ / ABBREVIATION

AP	– Arheološki pregled
Археол. инф.	– Археолошки информатор
БАН	– Българска академия наукъ
BCH	– Buletine de correspondance Hellénique
DOP	– Dumbarton Oaks Papers
FAB	– Folia Archaeologica Balkanica
JAZU	– Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti – Zagreb
Maced. Acta. Archaeol.	– Macedoniae Acta Archaeologica
MEFR	– Mélanges de l'École Française de Rome
VPIR	– Villes et peuplement dans l'Illyricum Protobyzantin
ГИНИ	– Гласник на Институт за национална историја
ГЗФФ	– Годишен зборник на Филозофскиот факултет - Скопје
ГСНД	– Гласник Српског научног друштва
ЗАМ	– Зборник на Археолошки музеј
ИНИ	– Институт за национална историја
ИИСК	– Институт за истражување на словесната култура
КН	– Културно наследство
ЛУ	– Ликовна уметност
МАНУ	– Македонска академија на науките и уметностите
МГС	– Музеј на град Скопје
МЈ	– Македонски јазик
ММ	– Музеј на Македонија
МН	– Македонско наследство
МПУ	– Музеј примењене уметности
НМ	– Народен музеј
САНУ	– Српска академија наука и уметности

Алексова, Б. 1956, Еден нов наод од Скопје, *ЗАМ*, кн. I, Скопје, 1-11

Антољак, С. 1985, Како дошло до името „Скопје“ *Средновековна Македонија*, Том I, Собрани дела, Скопје, 809-830

Ацовиќ, Д. 2008, *Хералдика и Срби*, Завод за учебници, Београд

Бабик, Б. 1974, *Средновековното културно богатство на СР Македонија*, ЦИССК – Прилеп, Посебно издание 1, Прилеп

Бабик, Б. 1986, *Материјална култура на Македонските Словени во светлината на археолошките истражувања во Прилеп*, Прилеп

Бабик, Б. Микулчиќ, И. 1983, *Скопско Кале, Културно-историско наследство во Македонија*, XVIII, Јубилејно издание, Скопје

Бајаловиќ - Хаџи-Пешиќ, М. 1984, *Накит VIII-XVIII века у Музеју града Београда*, Београд

Балабанов, К. et. al. 1970, Балабанов К., Зографски Д., Марковски Р., Момировски Т., Пенушлиски К., Петров К., Пота Љ., Симитчиев А., *Скопје*

Битракова-Грозданова, В. 2011, *Голем Град – Преспа I*, Скопје

Благојевиќ, М. Петковиќ, С. Ђирковиќ, С., 1989, *Србија у доба Немањића од кнежевине до царства, 1168-1371*, Београд

Божков, А. 1972, *Минијатурите од мадридският рџкопис на Йоан Скилица*, Софија

Бошкоски, М. (1999-2000), Скупи – Скопје во историските извори, од антиката до крајот на XIV век, *Balkanica slavica* 26-27, Prilep, 131-156

Бошкоски, М. 2009, *Скопје и скопска област од VI до крајот на XIV век*, Скопје

ВИ I 1955, *Византиски извори за историју народа Југославије*, том I, Београд

ВИ II 1959, *Византиски извори за историју народа Југославије*, том II, Београд

ВИ III 1966, *Византиски извори за историју народа Југославије*, том III, Београд

ВИ IV 1971, *Византиски извори за историју народа Југославије*, том IV, Београд

ВИ VI 1986, *Византиски извори за историју народа Југославије*, том VI, Београд

Винчиќ, Т. 1971, Скопската тврдина „Кале“, *КН III*, No. 1 (1966), Скопје, 29-40

Грабар, А. 1969, *Византија*, Нови Сад.

Грозданов, Ц. 2007, *Живописот на Охридската архиепископија, студии*, Митрополитот Јован Зограф и епископ Григориј I архиереји на епархијата на Пелагоонија и Прилеп, Скопје 235-253

Грујиќ, Р. М. 1935, Властелинство светого Ѓорѓа код Скопља од XI-XV века, *ГСНД*, Том I, 1, Скопје, 45-77

Даркевич, П. В. 1975, *Светское искусство Византии. Произведения византийского художественного ремесла в Восточной Европе, X-XIII века*, Москва

Дероко, А. 1971, *Средновековни град Скопје*, *Споменик СХХ*, САНУ, Београд, 3-16

Димитрова, Е., Коруновски, С, Грандаковска, С. 2013, *Средновековна македонска култура и уметност, Македонија, Милениумски културно-историски факти*, Том 3, Скопје, 1925-1797

Димитрова, Е. 2019, Уметничката продукција на средновековно Скопје, *Скопје Осум милениуми живот, култура и творештво, Филозофски факултет – Скопје*, Скопје 459-631

Ѓоргиев, Д., Николова, Д. 2008, *Скопската османлиска монетарница / Üsküplü, Osmanlı Dephanesi*, Скопје

Ѓуриќ, И. 1997, *Самракот на Византија, Времето на Јован VIII Палеолог (1392-1448)*, ЗУМПРЕС, Скопје

- Елезовић, Г. 1925**, Турски споменици у Скопљу, *ГСНД*, Том I, Скопље, 135-175
- Зечевић, Е. 2006**, *Накит Новог Брда*, НМ, Београд
- Иванишевић, В. 2001**, *Новчарство средњовековне Србије*, Београд
- Ивановска-Велковска, С. 2015**, *Крстови*, Скопје
- Ивановска-Велковска, С. 2015**, Коскена икона на св. Димитриј од Скопско Кале, *FAB III*, 561-567
- Илиевски, Хр. П. 1988**, Остатоци од претсловенската топонимија во Македонија, *МЈЗ* 38-39 (1987/88), Скопје, 7-25
- Кирпичников, Н. А. 1977**, *Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX-XIII вв.*, Ленинград
- Кличкова, В. 1967**, *Грнчарството во Македонија*, Етнолошки музеј – Скопје, Скопје
- Константинов, М., Делиниколова, З. 1996**, Занаетчиството и занаетчиски организации, *Етнологија на Македонците*, МАНУ, Скопје, 65-80
- Конеска, Е. 2000**, *Бакарни садови во Македонија од османскиот период*, Скопје
- Конески, Б. 1991**, Македонски места и имиња (топономастични белешки), *МЈ*, Скопје
- Лакалиска, С. 2000**, *Христијанските споменици на културата во Скопје и скопско*, Скопје
- Лакалиска, С. 2004**, Оков за икона посветена на Св. Богородица од сребрена ламарина со позлата, Кале, Скопје 12 век, *МН* бр. 21, Скопје, 72-80
- Лакалиска, С. 2005**, Евхаристичен натпис на средновековен пехар од Скопско Кале, *МН*, IX, 25, Скопје, 50-68
- Лакалиска, С. 2007**, Минијатурна стела со симболична библиска декорација, *МН* бр. 31, Скопје, 53-62
- Лакалиска, С. 2018**, *Артефакти со христијанско симболично значење од VI до крајот на XIX век*, Музеј на град Скопје, Скопје
- Лилчиќ-Адамс, В. 2019**, Скупи и античката цивилизација на Скопско, *Скопје Осум милениуми живот културно творештво*, Филозофски факултет – Скопје, 105-310
- Максимовић, Ј. 1969**, Јустинијановски мотиви у скулптури од IX до XI века, *Зборник радова Светозара Радојчића*, Београд, 164-173, сл. 1-20
- Манева, Е. 1992**, *Средновековен накит од Македонија*, Скопје
- Манева, Е. 1998**, Археолошките траги од средновековната облека од Македонија, *Македонската литература и култура во контекстот на медитеранската културна сфера*, МАНУ, Скопје
- Манева, Е. 2013/1**, Археологијата на Македонија во турското средновековие (XV-XVIII век), *Македонија милениумски културно историски факти*, Том 4, Скопје 1957-2050
- Манева, Е. 2013/2**, Средновековниот театар во Македонија, *Патримониум*, МК, 6, 11, Каламус, Скопје, 88-92
- Манева, Е. 2014**, Стаклени белезици од антиката до новото доба, *Патримониум*, МК 7, бр. 12, Каламус, Скопје, 83-92
- Манева, Е. 2017/2018/2**, Керамички посатки со црковна намена од Скопско Кале, *Монуменга* 2-3, МАНУ, Скопје, 113-133, сл. 1-16аб
- Манева, Е. 2018/1**, Хераклеја била средновековната тврдина на градот Битола, *ГИНИ*, Скопје, 75-90
- Манева, Е. 2018/2**, Сведоштва за средновековните празнувања и забавни игри од Скопско, *Археол. инф.* 2, Скопје, 181-194
- Манева, Е. 2019**, Скопје и скопско во средниот век, *Скопје осум милениуми живот, култура, творештво*, Филозофски факултет – Скопје, Скопје, 311-456
- Марјановић-Вујовић, Г. 1984**, *Трѓане – српска некропола (крај XI – и почетка XIII века)*, Народни музеј, Монографија 4, Београд
- Матковски, А. 1991**, *Македонија во делата на странските патеписци 1371-1777*, Скопје
- Медведев, Ф. А. 1966**, *Ручное металное оружие (лук и стрелы, самострел) VIII-XIV вв.*, Москва
- Микулчиќ, И. 1982**, *Скопје и околните тврдини*, Скопје
- Микулчиќ, И. 1996**, *Средновековни градови и тврдини во Македонија*, Историја на културата во Македонија, кн. 5, МАНУ, Скопје
- Микулчиќ, Т. 2019**, Глазирана византиска керамика на Скопско Кале, *Maced. Acta Arachaeol.* 21 (2008-2010), Скопје
- Миловановић, Д. 1985**, *Уметничка обрада неплеменитих метала на тлу Србије од позне антике до 1690 године*, Каталог, Београд
- Миловановић, Д. 1993**, *Крстови (од 5. века до 1993. године)*, МПУ, Београд
- Миловановић, Д. 1990**, *Накит од XII до XV века из збирке Народног музеја*, Београд
- Михалчиќ, Р. 1975**, *Крај српског царства*, Београд
- Митревски, Д. 2007**, *Скопска тврдина, Археолошки истражувања 2007 и изложба*, Скопје
- Митревски, Д. 2015**, *Скопско Кале, Од праисторија до рана антика*, Скопје
- Митревски, Д. 2016**, *Скопско Кале. Од праисторија до рана антика*, Скопје
- Митревски, Д. 2019**, Скопје – 8 000 години организиран живот, Скопскиот регион во праисторијата, *Скопје Осум милениуми живот култура творештво*, Филозофски факултет – Скопје, Скопје 3-102
- Музеј на град Скопје, 2011**, Група автори, *Музеј на град Скопје 1949-2011*, ед. Љубица Саздова-Кондијанова, Скопје
- Недков, Б. 1960**, *България и съседните и земи през XII век според „Географията на Идриси“*, София
- Оболески, Д. 2002**, *Византискиот Коменвелт Источна Европа 300-1453*, Скопје

- Ончевска-Тодоровска М. 2014**, Остава на монети од Скупи, *МН* бр. 21, Скопје, 28-42
- Острогорски, Г. 1969**, *Историја Византије*, Београд
- Петров, К. 1958**, Најстари делови на Скопското Кале, *Гласник на ГИНИ*, год. II, бр. 1, Скопје, 229-237
- Петров К. 1969**, Кон прашањето на местоположбата на средновековните скопски цркви, *ГЗФФ* 21, Скопје, 157-174
- Петров К. 1971**, Еден пекторален крст според калап од ранохристијанскиот Скупи, *ГЗФФ*, кн. 23, Скопје, 287-294
- Петров, К. 1975**, Преглед на сакралните споменици во Скопје и околината од XI-XIX век, *Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија*, Том I, *Архив на Македонија*, Скопје, 75-94
- Петров К. 1998**, Акведуктот кај Скопје и проблемот на неговото датирање, *МН* 7, Скопје, 86-111
- Петров, О. 2012**, *Средновековни опсадни постројки*, Скопје
- Радојковић, Б. 1962**, *Старо српско златарство*, Београд
- Радојковић, Б. 1969**, *Накит код Срба од XII до краја XVIII века*, МПУ, Београд
- Ристески, Б. 2004**, Средновековна керамика од Скопско // *Medieval Ceramics from Skopje area*, *МН* VIII, 21, Скопје, 48-71
- Ристов, К. Каламадеска Михаилова, Д. 2010**, Средновековна некропола Крст, с. Орешани, *Maced. Acta Archaeol.* 19, Скопје, 391-404
- Свето писмо 1991²**, *Свето писмо Библија на Стариот и Новиот Завет*, Скопје
- Сюзюмов, Я. М. 1962**, *Византијска книга Епарха, Памјатници средновековной историји народоџ централној и восточној Европџ*, Академија наук СССР, Москва.
- Робов, М. 1993**, Двумицев калџ за отливане на накити од Търново. *Годишник на музеите от Северна Българија*, XIX, 109-118
- Снџгаровџ, И. 1924**, *Историја на Охридската архиепископија* Том I, Софија
- Стојановски, А. 1989**, *Македноја во турското средновековие од крајот на XIV – почетокот на XVII век*, Скопје
- Томоски, Т. 1999**, *Македонија низ вековите. Градови, Тврдини. Комуникацији*, Скопје
- Хан, В. 1977**, Стакло средновековно, *Историја примеџене уметности код Срба*, I том, Београд, 217-233
- Хаци Василевџи, Ј. 1930**, *Скопље и његова околина*, *Историска, етнографска и културно-политичка излагања*, Београд 1930
- Шерард, Ф. 1972**, *Византија*, Младинска књига, Љубљана
- Шкриванић, Г. 1957**, *Оружје у Средновековној Србији, Босни и Дубровнику*, Београд
- Шкриванић, Г., 1974**, *Путеве у Средновековној Србији*, Београд
- Babić, B. 2008**, *Trouvaille scellée de poterie de table byzantine à Skopsko Kale*, *Археолошки откритија на почвата на Македонија*, МАНУ, кн. 19, Скопје, 917-941
- Bajalović – Hadzi-Pešić, M. 1981**, *Keramika u Srednjovekovnoj Srbiji*, Muzej grada Beograda, Beograd
- Bakirtzis, Ch. 1980**, *Didymoteichon: un centre de céramique post-byzantine*, *Balkan Studies* 21.1, 147-153
- Bakirtzis, Ch. 1987**, *Ampoules byzantines de Thessalonique*, SANU, Belgrade, 205-209
- Bikić, V. 1994**, *Srednjovekovna keramika Beograda*, Arheološki institut, Posebna izdanja, knjiga 25, Beograd
- Bikić, B. 2003**, *Gradska keramika Beograda (16-17. veka)*, Beograd
- Bikić, V. 2010**, *Vizantijski nakit u Srbiji, modeli i nasleđe*, Beograd
- Byzantium, 1994**, *Treasures of Byzantine Art and Culture, from British Collections*, ed. by. D. Buckton, London
- Byzantium, 2004**, *Faith and Power (1261-1557)*, The Metropolitan Museum of Art, ed. H. Evans, New York
- Davidson, R. G. 1952**, *The Minor Objects*, vol. XII, *Corinth*, Princeton, New Jersey
- Evans. A. J. 1885**, *Antiquarian Researches in Illyricum IV: Scupi, Scopia and the Birthplace of Justinian*, *Archaeologia*, vol. 49, 1, London, 79-167
- Enciklopedija, JAZU, 195-1966**, *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, Tom 1-4, Zagreb
- Filipović, M. S. 1951**, *Ženska keramika kod Balkanskih naroda*, Etnografski institut, knjiga 2, SANU, posebna izdanja, knjiga CLXXXI, Beograd, 1-185
- Grabar, A. 1950**, *Quelques reliquaries de Saint Démétrios et le Martyrium du Saint à Salonique*, *DOP*, vol. 5, Harvard, 3-28
- Greek Jewellery 1997**, *6000 years of tradition*, Thessaloniki
- Hensel, W., Rauhutova, 1986**, *Wezegnogrednio wieczny ptaskorzezbiony warcab z Szerska pod Warszawa*, *Melange Boško Babić*, Prilep, 263-265
- Loverdou-Tsigarida, K. 2004**, *Tessalonique, centre de production d'objets d'arts au XIVe siècle*, *DOP*, No. 57, 241-254
- Maneva, E. 2005**, *Ancient Jewellery from Macedonia - Middle Age*, *Calamus*, Skopje
- Maneva, E. 2013**, *Luxurious 14th Century Jewellery from a hoard discovered in Skopsko Kale*, *Contributions XLIV* 1-2, MANU, Skopje, 269-284
- Maneva, E. 2018**, *Review and comments Roman Theatre Scupi*, FABIV, Skopje, 573-583
- Maneva, E. 2019**, *Influences byzantines dans la production de bijoux et d'artefacts de la region de Skopje* *Traduction dans la communication et dans la culture spirituelle d l'Europe du Sud-Est a.i.e.s.e.e.*, Ohrid (2018), Skopje 2019, 127-142

Mihajlovski, R. 2012, Byzantine Lead Seals Found During the Archaeological Excavations in 2009 at the Fortress of „Kale“ in Skopje, *Macedonian Numismatic Journal*, No. 5, Skopje, 145-158

Mitreviski, D. 2010, *Kale the Fortress of Skopje Vestiges of Ottoman times*, Skopje

Nikolakopoulos, G. 1989, Esthétique de la céramique byzantine, *BCH*, Suppl. XVIII, Athens, 317-326;

Papazoglu, F. 1969, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, Sarajevo

Petrov, O. et. al. 2015, Mail from Treskaavec: Contribution to the Study of Medieval Mail Armour, *FAB III*, 569-590

Popović, M. 1999, *Tvrđava Ras*, Arheološki institut, Posebna izdanja, knjiga 18, Beograd

Popović, V. 1984, Byzantins, Slaves et autochtones dans les provinces de Prévalitanes et Nouvelle Epire, *VPIP*, 181-243

Pseudo-Kodinos, 1966, *Traité des offices* (Traduit par J. Verpeaux), Paris

Rhoby, A. 2013, Epigrams, Epigraphy, and Sigillography, in: Stavrakos – B. Papadopoulou (eds) *Epeereond. Proceedings of the 10th International symposium of Byzantine Sigillography*, Ioannina (1-3 october 2009), 65-71

Robinson, R. C. W. 1985, Tobacco Pipes of Korinth and the Athenian Agora, *Hesperia* 54, 2, 33-64

Rujak, Z. 2015, *Carevi kuli (Tsar's towers)*, The most significant values of the cultural and natural heritage Government of the Republic of Macedonia, Skopje

Srećković, S. 1987, *Osmanliski novac kovan na tlu Jugoslavije*, Beograd

Stančeva, M. 1975-1976, O proizvodnji keramičkih lula u Bugarskoj, *Zbornik MPU*, 19-20, 129-138

Walter, G. 1966, *La vie quotidienne à Byzance au siècle des Commènes*, Paris

Elica MANEVA

REVIEW OF THE ARCHEOLOGIC REMAINS FROM THE MEDIEVAL TOWN OF SKOPJE - THE SITE FORTRESS (KALE) –

Summary

The site of the Skopje fortress (Kale) alongside the numerous destructions' from (earthquake, wars, fires) during the millennium continual life, with the systematic archeologic excavations specially in years 1967/8 and in 2007-2013, we have a created exemplification for the stratigraphy, location and the movable finds, often they are recognized by data from historic source, sometimes they give additional data, or there is a change by them.

Furthermore, the archeologic excavation offered rare rich new knowledge for the base of the town Skopje in the past.

The period from Middle age (10th to the 14th centuries) represents the focus for this paper certainty with a “glimpse” on bought sides of the time span.

The connection with the antiquity is confirmed foremost with the etymology, with the toponymical name Scupi- Skopje. In some segments from the material finds, especially numismatic finds, they also give the illustration for the chronology of *Kale*, which was later a castrum, the defense zone for Colonia Flavia Scupinorum. This was the finest point

for “dislocation” for the most important antiquity urban center, which was destroyed from the earthquake in 518, and from the barbaric invasions, this was the best location on *Kale*, for the further development, and moreover very important for Medieval town - Fortress-Skopje.

The fortress on Kale, on several section, in the foundation parts, with the building opus from Roman measures, are also a supplement of the previous notification. The considerable destruction and rebuilding of the fortress walls in the construction for infrastructure (bridges, aqueduct, with the hammams that continued the previous ancient baths, roads, towers, entrance gates, profane edifices- palace and more), in abundant measures are compatible with the survived written sources about the many political problems, rebellions, conquest, and other rough tectonic and war devastations, and about for the second renewal of the town.

This also refers to the sacral edifices found in Skopje Kale, preserved simply from foundation traces, nevertheless in the vicinity were gleaming build-

ings, paintings and scriptorium works, from the preserved Christian monuments that with the achievements establish part of the world cultural heritage.

The remains of the archeologic parts from church interiors, fresco and icon paintings, sculpture decoration, stucco-decoration, fragments of color window glass, and other small parts remain important traces that provide more with the additional inscription of in the monuments.

Preserved miniatures, metal parts from Codex, lead stamp, and small portions from scribe tools from a scriptorium also symbolize an argumentation for presence, alongside the other creators and artists in this layer for intellectual elite in the medieval town of Skopje, though the period in residences of king and czars.

Ecclesiastic inventory made in metal, the silver revetment of the nimbus from lost icon of the Holy Virgin, the intact preserved vessels for communion, among them gold plated chalice with a donation inscription from Adriano Platneas, wafer pyxis, as well the fragments from valuable bowls and spoon for communion, are dated mainly to the period of the 12th century.

The impressive is the phenomenon, instead of metal use for ecclesiastic service, there are many painted decorated pottery vessels with remarkable theological theme. This was a necessary because often there was remelting from the precious metals vessels, and this was choosing an authentic and cheaper way in the period from the 12th to the 14th centuries, a period when a domicile production has been certified for these products. Some of these products had a profane character, and were decorated for the dining rooms of the town nobles.

The Christian artifacts made from different materials: bone, wood, metal, together with cross examples: encolpion- "reliquary", procession crosses, pendants, eulogies for anointing and other relic for personal devotion, as well casts for small icons, crosses and jewelry. This grander assortment displays the religious conviction, and reflection of the artistic level of applied arts for the consumers in the town, if they are made as autochthonous products, or fine reported goods from imported centers in the middle ages.

Jewelry, as well the metal bits from clothing, that are found not in great numbers exemplify the result of the settlement and the continual life, and the destruction of the Kale, however they remain witness about the status of the population from the highest social class in this town. Separate unique samples, especially among the rings, earpieces and the agrapha of insignificant meaning, contain exertional rank, sigillography, heraldry, equally scholarly theological

symbolism, customs, folklore, and other details about the domain of the medieval ideology.

Historic sources in several times refer to many economic activities that took place by the townsman in medieval Skopje. With the archeologic excavations in 2007-2013, several workshops were discovered and other different helping process for the production, as well tools for different craftsman's.

Metallurgy, like hammer smiths (partially goldsmith) gave service to the farmers, dairy farm, hunters, fisherman, part of the soldiers, all the townsman had need products from metal, tools and objects for everyday use.

From the written sources, leather workers and honey producers where the larger exporters of their products.

Tools, chisel, needle from bone alongside the metal ones, where the most preserved finds used for leather, footwear, gear rope and packsaddle for the livestock.

Furthermore, in the female activities where the production of yarn from animals and vegetation, proof where the spindle for loom of weaving, sowing and embroidery for the clothes and for the home, all this was connected for the posterity, nutrition, and more the production of the so called "female pottery"- shallow vessel for bread and pasta being which was the basic main food.

The finds of fragments of musical instruments, parts of dice-gambling token, board games for the popular "draught" or "backgammon", with engraved outlines above the ceramic fragment, astragalus (knucklebones) made from lamb bones, and one unique, miniature bone made chess with the figure "king", all this show the affinity of the townsmen from all age groups and ranks, a way to relax and to have fun.

For the hunting, banquets, tournaments, fairs, town squares with "theater" party, ceremony games and so on, have existed by the writing and painting depiction, revealing that this was part of living in the medieval period.

The complete publishing for the buildings and the findings are still in the phase of documentation, conservation, specially the necropolis is still unknown for the public, and when we have a comprehensive analysis for the impressive archeologic finds found on the *Skopje Kale*, undoubtedly we will have great knowledge about the living, economics and about the ambience that ruled the medieval town of Skopje, and about the continuity that followed for functions, and the alteration that come with the new succeeding centuries.